

KNOB

BULLETIN

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB voor architectuurgeschiedenis, monumentenzorg, archeologie, musea, archieven en cultuurbeleid.

JAARGANG 87 NUMMER 3, 1988

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

Bestuur

mr. C. H. Goekoop, voorzitter
drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris,
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester,
drs. Ch. Dumas, drs. T. A. S. M. Panhuy-
sen, drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F.
van Regteren Altena, drs. W. F. Renaud,
ir. N. C. G. M. van de Rijjt, drs. M. L. Stok-
roos, prof. dr. ir. F. W. van Voorden.

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse
Oudheidkundige Bond, tevens orgaan
van de Rijksdienst voor de Monumenten-
zorg en van de Rijksdienst voor het Oud-
heidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

ir. A. H. van Drunen, drs. Ch. Dumas
(voorzitter redactie), drs. Th. M. Elsing
(technisch eindredacteur), drs. M. E. de
Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeu-
wen, drs. J. R. Magendans, ir. E. J. Nussel-
der, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rog-
ge, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijks-
dienst voor de Monumentenzorg), drs. H.
Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredac-
teur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. Zantkuyl.

Bureau KNOB

Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69,
1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.
Telefonisch bereikbaar op maandag en
woensdag.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot
en met december. Jaarlijkse contributie
(Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. f 100,-;
- jeugd lid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het
jaar een acceptgirokaart. Postgiro 140380
ten name van de KNOB te Amsterdam.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering
(voorzover voorradig);
- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen na 1 januari
1986 verkrijgbaar in de boekhandel of
rechtstreeks bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen,
telefoon 05750-10522.

Advertenties en tarieven

Bureau KNOB.

Lay-out en vormgeving

De Walburg Pers.

ISSN 0166-0470

Het kantoor van de PGEM te Arnhem, zie artikel "Bellevue", een gebouw met uitzichtloos bestaan', pagina 86 (foto P. van Galen).

Inhoud

Beveliging in musea door Th. M. Elsing	83
'Bellevue', een gebouw met uitzichtloos bestaan door A. G. Schulte	86
Vervolg reacties Beurs van Berlage	92
<i>F. J. van der Vaart</i> Het predikbroedersklooster te 's-Hertogenbosch gereconstrueerd	93
Boekbesprekingen	118
Tentoonstellingen	120
Actualiteiten	122
Boekaankondigingen	125

© 1988 KNOB, AMSTERDAM/DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

Beveiliging in musea

In de nacht van 19 op 20 mei 1988 werd de Nederlandse kunst- en museumwereld opgeschrikt door één van de meest spectaculaire kunst-diefstallen in Nederland van de laatste tijd, de ontvreemding van drie schilderijen uit het Stedelijk Museum te Amsterdam. Inmiddels heeft deze diefstal een gelukkige afloop gehad, maar toch alle aanleiding gegeven tot een inventarisatie van problematiek rond de beveiliging van musea.

Dat de diefstal tot een oplossing is gekomen is, naast het voortreffelijke werk van de politie, mede te danken aan het feit dat de dieven een al te opvallende poging waagden de schilderijen als handelswaar teannonceren in het buitenland en wel kort na het plegen van het delict en niet na een ruime rustperiode. Dergelijke beroemde werken zouden in het criminele circuit inderdaad handelswaar kunnen zijn, indien men uitgaat van een mogelijk losgeld; met een criminele overname van het kunstwerk kan men als het ware een optie op losgeld verhandelen. De bewering als zouden beroemde kunstwerken niet verhandelbaar zijn dient niet voetstoots te worden aangenomen.

Een ander aspect is dat, hoewel het Stedelijk een elektronische beveiliging heeft, het Museum toch op een drietal andere punten van beveiliging kennelijk heeft gefaald. Deze punten betreffen een beveiliging middels draadglas of traliewerk van bereikbare ramen, een mechanische beveiliging met extra hang- en sluitwerk aan de achterzijde van kleinere schilderijen en een alarmgeluidsinstallatie per zaal waarmee direct de locatie aan de bewaking duidelijk wordt. Het zal geen toeval zijn geweest, dat het om kleinere en gemakkelijk te transporteren werken is gegaan: ze konden zonder al te veel moeite meegenomen worden.

Zo is ook een klein, niet mechanisch of met wandcontacten beveiligd voorwerp dat in een hoek hangt en niet door een camera wordt bestreken, een gemakkelijke prooi. Des te aantrekkelijker en des te beter verhandelbaar zijn juist de minder bekende kleinere kunstwerken. Hier ligt een bijzonder risico voor de talrijke kleinere musea en oudheidkamers, hoewel ook in grotere musea, zoals gebleken, een succesvolle diefstal mogelijk is.

Voor het bureau KNOB was de reeks van gebeurtenissen rond deze diefstal aanleiding om drie weken na dato een aantal musea te bezoeken, welke als landelijk representatief kunnen gelden. Dit om te bezien of de recente gebeurtenissen een verhoogde veiligheid in musea elders tot gevolg hebben gehad. De steekproef omvatte zowel rijksmusea, provinciale- en stedelijke musea als ook streekmusea, oudheidkamers en particuliere musea en werd gehouden aan de hand van een elftal criteria, welke musea zelf ook als 'check-list' voor beveiliging zouden

kunnen hanteren. Het betreft de volgende aandachtspunten:

1. Beveiliging van deuren en bereikbare ramen met ijzerwerk, draadglas of zeer dik glas.
2. Beveiliging van deuren met contactalarm.
3. Beveiliging van ramen met contactalarm.
4. De regelmatige aanwezigheid van een zaalwacht of suppoost.
5. Mechanische verzekering van voorwerpen met extra hang- en sluitwerk.
6. De aanwezigheid van zaalalarm met geluid en/of licht.
7. De aanwezigheid van camera's, al of niet in verbinding met een bewakingsbalie of centrale meldkamer.
8. De aanwezigheid van bewegingsdetectoren.
9. De aanwezigheid van voorwerpcontacten/wandcontacten in de permanente expositie of elektronische merken (C&A-systeem).
10. Beveiliging van kleinere voorwerpen, al of niet in vitrines.
11. Beveiliging van vitrines, elektronisch of met glas v.a. 4 mm dikte.

Gezien de immense problematiek, welke een eventuele preventie tegen vandalisme met zich meebrengt, vooral bij grotere voorwerpen, en daar het uitgangspunt van de steekproef ontvreemding, zowel overdag als buiten de openingstijden, is geweest, is dit laatste aspect niet als criterium of aandachtspunt gehanteerd.

Resultaten van het onderzoek

Hoewel vanzelfsprekend op cruciale punten gebreken kunnen optreden zijn wij ervan uitgegaan dat, wil een museum redelijk beveiligd genoemd kunnen worden, het aan 5 of meer aandachtspunten zou moeten voldoen.

Gebleken is dat slechts 30% van de bezochte musea aan 5 tot 7 criteria voldoet. Een rijksmuseum en een recentelijk geopend provinciaal museum voldoen aan 7 criteria, waarmee een maximum lijkt te zijn bereikt. Voldaan werd aan de punten 2, 3, 5, 7, 8, 10 en 11.

Het is opvallend dat een aantal stedelijke musea, waar men het niet zou verwachten, niet verder komt dan 3 tot 4 criteria of punten.

Omstreeks 40% van de bezochte musea voldeed niet voldoende aan punt 1. Ca. 60% voldeed niet geheel aan punt 2 en 3. Ook de personeelsbezetting blijkt een moeilijke zaak te zijn: in ca. 50% van de bezochte musea is een zaalwacht niet of niet frequent aanwezig in de tentoonstellingsruimten. In een stedelijk museum waren naast een balie-medewerker slechts twee zaalwachters voor het gehele museum beschikbaar. Ook bezochte kleinere musea kennen dit

euvel met slechts een of twee beheerders. Ook heeft 50% van de bezochte musea kleinere voorwerpen niet in vitrines ondergebracht (punt 10). Bij 70% zijn kleinere schilderijen en wandvoorwerpen niet extra mechanisch beveiligd (punt 5) en geen enkel museum voldeed zichtbaar of merkbaar aan punt 9. Maatregelen op deze laatste gebieden zouden diefstallen, ook overdag, ten zeerste kunnen bemoeilijken.

Op één uitzondering na hadden alle bezochte musea bewegingsdetectoren als alarmsysteem, waarbij dan, gezien bovengenoemde percentages, wel diverse aanvullende beveiligingen kunnen ontbreken. Bij het niet of slechts deels aanwezig zijn van aanvullende beveiligingsmaatregelen wordt de tijd tussen een alarm en het aanwezig zijn van politie of bewaking van essentieel belang.

Slechts weinig musea kunnen zich een gesloten TV-circuit veroorloven, maar ook daar is het aanwezig zijn van voorwerpen in dode gezichtshoeken van de camera of een te langzaam draaiende monitor een manco.

Bij ca. 50% van de musea voldoet vitrine-materiaal niet of niet geheel aan punt 11. Het betreft vooral oude vitrines of uitstalkasten in afdelingen oude kunst en geschiedenis. Hier zouden overeenkomstig andere punten extra maatregelen genomen kunnen worden.

Conclusies

Geconcludeerd moet worden, na dit steekproefsgewijze onderzoek, dat de bewering in een van de media, als zou de beveiliging in de meeste musea redelijk zijn, niet door dit onderzoek wordt gestaafd. Integendeel, er is na dit onderzoek reden om aan te nemen, dat in een niet onaanzienlijk aantal van de musea in Nederland een systeem van elkaar aanvullende beveiligingsmaatregelen, waaronder zeer eenvoudige, ontbreekt.

Diverse musea hebben in de recente gebeurtenissen geen aanleiding gezien om aanvullende maatregelen tot een verhoogde veiligheid te treffen. Wij hebben de indruk dat bij een aantal musea, welke zich zeer op moderne kunst concentreren, het aspect van beveiliging van de oudere voorwerpen, welke juist beter in de irreguliere markt liggen, tekort wordt gedaan. Musea met een 'overall'-beleid lijken de zorg meer gelijkmatig te verdelen.

Ieder museum kan voor zich aan de hand van de bovengenoemde 'check-list' uitmaken in hoeverre nog een aantal maatregelen genomen moet worden. Beseft wordt dat in een museum een expositie ook nog aan andere eisen moet voldoen dan uitsluitend veiligheid, zoals overzichtelijkheid voor de bezoeker, een zo direct mogelijke relatie tussen bezoeker en voorwerp, een zo compleet mogelijke weergave van een

historisch interieur of van een sfeer etc. Het blijft zeker een zaak van compromissen. Bij de bezoeken is dan ook uitgegaan van de bestaande situatie en van de vraag welke (aanvullende) maatregelen ontbraken, hoewel zij wel mogelijk zouden zijn geweest zonder ingrijpende wijzigingen. Vele, soms eenvoudige, oplossingen zijn mogelijk en zullen specifiek ter plekke tot stand gebracht kunnen – en moeten – worden.

Aanbevelingen van beleidsmatige aard

1. Van rijksoverheidswege dienen op korte termijn gelden beschikbaar te worden gesteld voor aanvullende beveiligingsmaatregelen in vooral kleinere musea. Dit met name ter financiering van de relatief goedkope niet-electronische beveiligingsmaatregelen als onder 1, 5 en 10, alsmede voor een betrekkelijk goedkoop te realiseren maatregel als onder 6.
Gezien de prioriteit dienen deze gelden tijdelijk onttrokken te worden aan andere, structurele budgetten, zonedig als leningen onder gunstige voorwaarden, zodat deze budgetten op langere termijn niet aangetast worden.

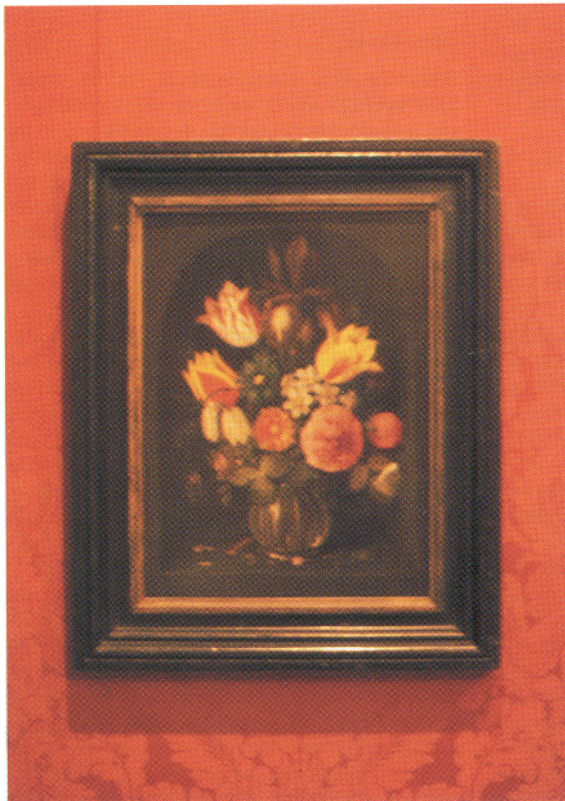
2. Voor een totaal aan materiële behoeften voor de Nederlandse musea dient voor de langere termijn ter financiering van structurele en ad-hoc behoeften een Nationaal Museum Fonds in het leven geroepen te worden, overeenkomstig de gedachte van het Nationaal Restauratie Fonds.
Vanuit dit fonds zouden op gunstige voorwaarden zaken gefinancierd kunnen worden als beveiliging, inrichting van exposities en depots, conservering en restauratie van voorwerpen etc. Musea kunnen rente en aflossing dan in een financiële langere termijnplanning en -exploitatie meenemen. Een beroep op het NMF moet ook gedaan kunnen worden op grond van subsidie- en budgettaire toezeggingen.
Van het NMF zouden ook overheidsmusea gebruik kunnen maken.
3. Ondanks de trend van bezuinigingen dient structureel meer personeel in musea ingezet te worden, aangezien dit een essentiële schakel in de museale veiligheid is.
4. Het verdient aanbeveling museale medewerkers, zowel stafleden als technisch en zaalpersoneel, te trainen in veiligheidsgericht inrichten en surveilleren. Een museaal

scholingsinstituut als de Reinwardt-Academie zou hierin met cursussen een rol kunnen spelen. Een aantal musea doet dit reeds.

5. Het verdient derhalve eveneens aanbeveling in het museaal onderwijs mede veiligheidsgericht inrichten te doceren, en de daaraan verbonden aspecten goed af te wegen tegen educatieve en ruimtelijk-expositionele eisen.

Aanbevelingen van praktische aard

1. Bij beveiliging dient men in termen van beveiligingslijnen te denken: Eerste-lijnsbeveiliging bij deuren en ramen (mechanisch en/of elektronisch). Tweede-lijnsbeveiliging in hallen, gangen en trappenhuisen (mechanisch met tussendeuren etc. en/of elektronisch). Derde-lijnsbeveiliging bij de toegang tot zalen (toegangsdeuren en/of elektronisch met zaalalarm). Vierde-lijnsbeveiliging in directe relatie tot de voorwerpen (mechanisch met extra hang- en sluitwerk, elektronisch met wand- of voorwerpcontacten, elektronische ogen etc.). Iedere lijn kent specifieke beveiligingsmaatregelen.

Twee specifiek kleinere voorwerpen in twee verschillende musea, afm. ca. 35 x 45 cm. Het linkerschilderij bleek beveiligd met extra hang- en sluitwerk, het rechter tableau hing ten tijde van de opname los aan de haak

ligingsmaatregelen, welke in totaal genomen kunnen worden, of waaruit een zo verantwoord mogelijke keuze gemaakt dient te worden.

2. Raamversterkingen als draadglas, ijzerwerk etc. dient nimmer aan de buitenzijde bevestigd te worden, daar het dan verwijderd kan worden, zonder dat een alarm wordt ingeschakeld. Bij het onderzoek is ijzerwerk aan de buitenzijde dan ook niet als zijnde effectief beoordeeld. Bevestiging dient binnenzijds te gebeuren. Zelfs al zou men van mening zijn dat voorzetsramen van doorzichtig draadglas bij historische roedenramen ontsierend zouden werken, dan dienen toch de risico's van het ontbreken van deze eerste-lijn beveiliging afgewogen te worden, mede gezien de relatief geringe kosten.
3. Kleine voorwerpen, tot zeker ca. 60 cm dienen of in vitrines geplaatst te worden of overeenkomstig hun mogelijkheden van extra hang- en sluitwerk te worden voorzien. Dit zo mogelijk met identiek sluitwerk, zodat bij brand etc. voorwerpen toch snel achtereen losgemaakt kunnen worden, evt. overeenkomstig een museale prioriteitenlijst. Kleinere schilderijen dienen altijd aan

staalkabel gehangen te worden naast extra bevestiging aan de wand.

4. Voorwerpen dienen bij voorkeur niet in nissen geplaatst te worden zonder aanvullende maatregelen.
5. Bij stijlkamers etc. zou, i.p.v. de gebruikelijke koorden en draden, een bezichtigingsbalie aangebracht dienen te worden, die de publiekelijke toegang beperkt, maar wel gelegenheid geeft tot plaatsing van extra informatie.
6. Ook bij oudere vitrines en uitstalkasten dienen mogelijkheden van extra beglazing onderzocht te worden.
7. Het plaatsen of hangen van voorwerpen in dode hoeken van een TV-circuit dient vermeden te worden, evenals het gebruik van langzaam draaiende camera's, daar voorwerpen dan toch voor de helft van de tijd niet controleerbaar zijn.
8. Tassen, regenjassen en mantels dienen ten enen male niet in tentoonstellingsruimten binnengebracht te worden door het publiek. Ook geen plastic tassen, waarin museum-posters en boeken verkocht worden.
9. Het gebruik van dwarschotten in de expositieruimte dient zoveel mogelijk vermeden te worden, tenzij goed door camera's bestreken.

Optimaal evenwicht tussen expositie, educatieve en beveiligingsaspecten (Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch).

10. Ook reeds bij kleinere groepen verdient de aanwezigheid van een zaalwacht de voorkeur. Dit zeker bij grotere groepen, ook in rondleiding. Vanzelfsprekend dient hierbij het evenwicht tussen het formele beveiligingsklimaat en het informele bezoekersklimaat behouden te blijven.

Deze bijdrage met aanbevelingen kwam tot stand met instemming en waardevolle suggesties van o.a.: Reinward Academie – Leiden, Stedelijk Museum – Schiedam, Stedelijk Museum Gouda, Rotterdams Historisch Museum, Belasting Museum Van der Poel, Streekmuseum Heinenoord, Schevenings Museum, Museum Het Rembrandthuis, Museum Amstelkring, Stichting Museum Melderslo, Schoonhovens Goud-, Zilver-, en Klokkenmuseum en medewerkers van andere musea.

Th. M. Elsing

‘Bellevue’, een gebouw met uitzichtloos bestaan *

Er zijn gebouwen waarvan de wording op een sprookje lijkt. Aangeraakt door de toverstaf van een goede genius, spatten de sterren er vanaf, de *touch* van tomeloze energie. Veel sprookjes bergen echter ook iets van een boze droom in zich. En beide kunnen werkelijkheid worden. Dat is feitelijk het geval met het kantoorgebouw, dat in 1939 door de Provinciale Gelderse Electriciteits Maatschappij (PGEM) werd gebouwd aan de Utrechtsestraat in Arnhem (afb. 1). De opdrachtgever, die feitelijk werd gepersonifieerd in de toenmalige directeur ir. H. Lohr, was destijds zo enthousiast over de schepping van de nog jeugdige architect ir. J.H. Oosterhuis, dat hij hem eens in het holst van de nacht uit zijn bed belde met de woorden: ‘Je moet nu eens komen kijken, hoe prachtig “ons pand” er in het maanovergoten landschap bijstaat’. Romantiek en Nieuwe Zakelijkheid, in fonkelend samenspel. Een in glas en brons, beton en staal geschapen harmonie die weldra wordt verstoord door de moker, die plaats moet maken voor een nieuwbouw-gigant.¹ Een droom aan diggelen . . .

Wie in Arnhem vanaf binnenstad of station richting Oosterbeek gaat, passeert het PGEM-complex, dat samen met de in 1873-'75 door Cornelis Outshoorn gebouwde Buitensociëteit, nu als Gemeentemuseum in gebruik, het hoogste punt inneemt van de door afkalving steil aflopende Veluwezoom die hier de naam van Zandberg draagt. Op weg naar dat hoogste punt houdt de huizenrij aan de Utrechtsestraat op om het zicht

vrij te maken voor een panorama over het Betuwe land. De ‘groene’ Betuwe met de Meinerswijkse polder en het Elderveld maakt in hoog tempo een ‘vergrijzingsproces’ door. Het is het onafwendbaar lot van het groen in vrijwel elk stedelijk randgebied. Arnhem bezuiden de Rijnstroom maakt hierop geen uitzondering. Vanaf de in 1918 door de PGEM verworven eerste locatie aan de Utrechtsestraat nr. 55, de z.g. villa ‘Kraton’ en vanuit het aan de overzijde van de straatweg gelegen kantoorgebouw, dat terecht de naam ‘Bellevue’ draagt, heeft men desalniettemin nog altijd een grandioos uitzicht.

Korte historische schets van de plek

Hoe de omgeving van de Zandberg er in het begin van de 19e eeuw uitzag en hoe de locatie in de daaropvolgende decennia is geëxploiteerd, laat zich aflezen uit enig kaartmateriaal en wat topografische tekeningen en prenten (afb. 2, 3). Op het kadastraal minuutplan van de gemeente Arnhem uit 1832 staat op het terrein het huis ‘De Valk’.² Daarachter ligt een tuin en een smalle strook grond waarop zich een huisje bevindt. De smalle kavel deed dienst als Israëlitische begraafplaats. Langs de begraafplaats liep een uitweg die de Utrechtsestraat met de Amsterdamseweg verbond. Al die perceeltjes waren eigendom van de Israëlitische gemeente, inclusief een toegangspad dat vanaf de Utrechtsestraat naar de begraafplaats leidde.³

Het huis ‘De Valk’ deed in de eerste helft van de vorige eeuw dienst als uitspanning waar men kon genieten van het al eerder geprezen uitzicht. In 1844 gaf de gemeente Arnhem een perceel akkermaalsbos in erfpacht aan C. J. Frohnhäuser, die er een gerenommeerd hotel liet bouwen, dat hij de naam ‘Bellevue’ gaf (afb. 2). Frohnhäuser haakte met zijn nieuwe hotel welbewust in op de verkeerstechnische vooruitgang die Arnhem volledig zou ontsluiten. Nadat in 1843 de spoorbaan Amsterdam – Utrecht was gereedgekomen, werd de baan als Rijnspoorweg doorgetrokken naar de Gelderse hoofdstad, waar al op 14 mei 1845 in aanwezigheid van enige koninklijke gasten de nieuwe spoorbaan werd ingewijd. ‘Hotel Bellevue’ kwam tot grote bloei in de tweede helft van de 19e eeuw, een periode waarin Arnhem zich tot de snelst groeiende stad van het jonge koninkrijk ontwikkelde en een vooral op maatschappelijk gegoeiden gericht vestigingsbeleid propageerde. Een ‘luxe-stad’, dat was het beeld, dat de bestuurders het liefst naar buiten uitdroegen en hierin paste uiteraard ook heel goed dit op een prettige afstand van het stadshart gelegen, door veel romantisch aandoend natuurschoon omgeven hotel.⁴

Een van de gasten die frequent in Hotel ‘Bellevue’ logeerde, was koningin Anna Paulowna, voor wie Frohnhäuser zelfs een apart paviljoen liet verrijzen naast het hoofdgebouw. Om de koningin te behagen nam hij ook het initiatief om met een burgercomité een standbeeld van de held van Waterloo bij het hotel te plaatsen.⁵ Een heel instructief beeld van de omgeving van het nieuwe hotel, inclusief de spoorbaan en het eindstation van het ‘ijzeren paard’ is te zien op een groot formaat kleurenlitho, waarop een panorama is weergegeven in de richting van de stad zoals dat vanaf het dak van hotel Bellevue was te zien (afb. 3). Op deze afbeelding van omstreeks 1870 zijn diverse elementen uit het kaartbeeld van 1832 nog terug te vinden, ondanks het feit dat de in de heuvelrug uitgediepte spoorbaan opmerkelijke veranderingen heeft teweeg gebracht. Van hotel ‘Bellevue’ zijn alleen de daken zichtbaar op het voorplan. Daarachter, deels verscholen in het groen staat ‘De Valk’.

Afb. 1 Gevelsteen ‘mens en energie’, een werk van de beeldhouwer Gijs Jacobs van den Hof, boven de ingang van het door ir. H. Fels gebouwde laboratorium van de PGEM aan de Rensenstraat te Arnhem, dat in november 1987 is gesloopt (foto Monumentenzorg, P. van Galen, 1987)

GEZICHT VAN HET HOTEL DE BELLEVUE.

(bij Arnhem.)

VUE SUR LE HOTEL DE BELLEVUE

(pres d'Arnhem.)

De Israëlitische begraafplaats is duidelijk herkenbaar aan de in het gelid staande grafstenen en de rondom de dodenakker aangebrachte omheining. Opmerkelijk is verder, dat er tussen het hotel en de uitleg van de stad aan de westzijde een nog grotendeels agrarisch landschap ligt, waarop nabij de hooggelegen Amsterdamseweg (links) de opkomende industrie greep begint te krijgen. Bebouwing aan de Utrechtsestraat (rechts) ontbreekt nog, afgezien van een enkele theekoepel. Op het naar de Rijn en Onderlangs afhellende gebied bevonden zich tuinen, boomgaarden en akkermaalsbos. Dit alles was eigendom van notaris Busgers, die in een groot huis aan de Oude Kraan westelijk van de Wolvengang woonde. Pas in de tweede helft van de 19e eeuw is dit hellende gedeelte verkaveld en volgebouwd met huizen in de rij en een aantal opmerkelijke solitaire, waarvan de meest westelijke villa, ongeveer ter plaatse van het tuinhuis van notaris Busgers de naam 'Kraton' kreeg, omdat het tegen de helling gebouwde basement bij de bouw instortte juist op de dag dat aan de andere zijde van de aardbol de gelijknamige vesting tijdens de Atjeh-oorlog bezweek.

In deze villa werd in 1918 het hoofdkantoor van de nog jonge PGEM gevestigd. Het huis was al spoedig te klein.

Men voegde er in 1926 geheel in stijl en 'naadloos' een gedeelte aan toe waarvoor de boven-tuin als bouwplaats werd benut en wie het niet weet, zweert dat het pand Utrechtsestraat nr. 55 'aus einem Guss' is neergezet.

In elk geval zijn we hier beland bij het eerste vaste vertrekpunt van het Provinciale Gelderse Electriciteitsbedrijf, dat – zoals verder blijkt – zich ook in zijn ontwikkeling steeds voortvarend heeft getoond en zich in zijn attitude ten aanzien van zijn bouwexpansie anno nu opnieuw zeer 'energiek' opstelt.

PGEM, stichting en groei

In 1905 besloot de Arnhemse gemeenteraad tot de oprichting van een elektrische centrale en tot het aanleggen van een elektrisch tramnet, een jaar later hierin gevolgd door Nijmegen. De Nijmeegse gemeenteraad nam in 1913 het besluit over te gaan tot de aanleg van een interlokaal net dat, vanuit de Nijmeegse centrale gevoed,

Afb. 2 Hotel Bellevue aan de Utrechtsestraat omstreeks het midden van de 19e eeuw. Kleurenlitho (foto Gemeentearchief Arnhem).

de lijn Nijmegen – Geldermalsen en Nijmegen – Didam zou beslaan.

Tussen 1909 en 1914 zijn er verschillende plannen ontwikkeld om in Gelderland te komen tot een interlokaal elektriciteitsnet, dat na de oplossing van tal van problemen heeft geresulteerd in de oprichting van een provinciale Naamloze Vennootschap. Tot directeur van deze N.V. werd op 24 maart 1915 benoemd ir. H. Lohr, die voordien was verbonden aan de Gemeentelijke Electriciteitswerken te Nijmegen.⁶

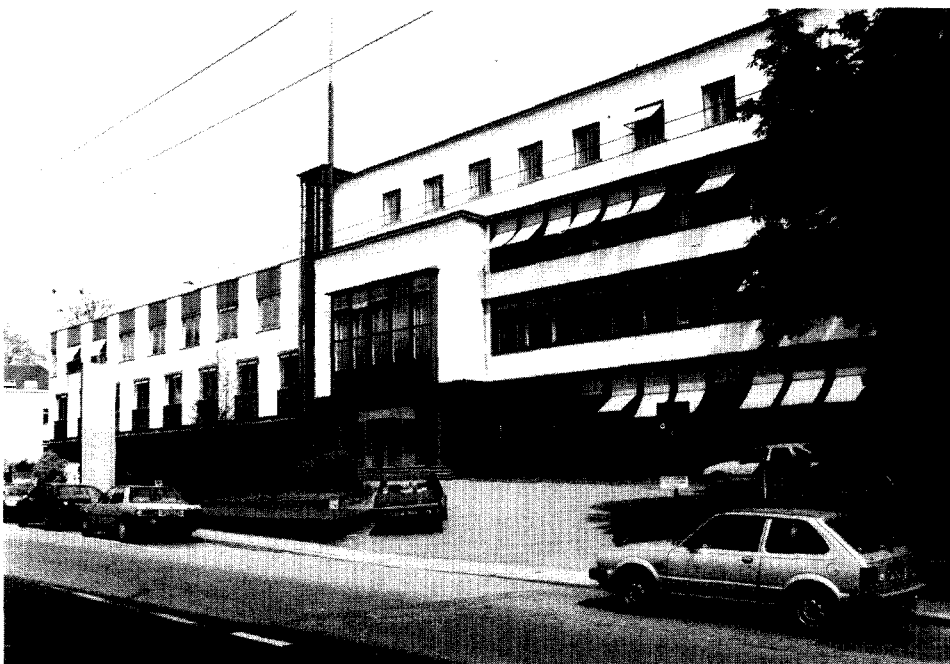
Men begon in Arnhem met een zeer bescheiden huisvesting aan het Bothaplein en op enige verspreid liggende locaties. In 1916 en 1917 werden de interlocale netten van Arnhem en Nijmegen aan de Provincie overgedragen.

Het is duidelijk dat men snel uit de eerste huisvesting is gegroeid. In 1918 werd daarom de villa 'Kraton' aan de Utrechtsestraat nr. 55 aangekocht, die ook al gauw te klein bleek, zodat men in 1926 besloot tot een verbouwing, die resulteerde in een verdrievoudiging van de omvang.

Afb. 3 Panorama vanaf het dak van Hotel Bellevue op de stad Arnhem met v.l.n.r. De Amsterdamseweg, de baan van de Rijnspoorweg, de Utrechtseweg en de Rijn. Kleurenlitho (foto Gemeentearchief Arnhem).

Afb. 4 Het kantoorgebouw van de PGEM gebouwd door ir. J.H. Oosterhuis. Rechts het in 1938-1939 gebouwde gedeelte, links de latere toevoeging (foto Monumentenzorg, P. van Galen, 1987).

Men vond het een geslaagde operatie, zeker voor wat betreft de op het zuiden gelegen lokalen. De vergrote villa bood bij de ingebruikname plaats aan zo'n 75 employés. Een tiental jaren later was het aantal personeelsleden inmiddels gegroeid tot 110. Opnieuw was er een nijpend ruimtegebrek, ondanks het feit dat men ook nog kon terugvallen op enige aan de overzijde van het hoofdgebouw aangekochte panden, die waren gebouwd op de plaats van het in 1908 door brand verwoeste hoofdgebouw van het hotel. Alleen de dependance was aan de vuurzee ontko-

men. In dit bijgebouw met de Anna Paulowna-vleugel werd het hotelbedrijf op meer bescheiden schaal tot 1930 voortgezet. In dat jaar vestigde de Keuringsdienst voor Electricche Materialen zich tijdelijk in de dependance. De KEMA verhuisde weldra naar het landgoed 'De Brink' en de PGEM werd de nieuwe eigenaar van het opgebruikte gebouw aan de overzijde van de Utrechtsestraat tegenover het hoofdkantoor. Een ideale plek voor nieuwbouw.

Allereerst werd daar een magazijn gebouwd op het aan de Renssenstraat grenzende gedeelte achter de hotel-dependance. Dat magazijn, dat later tot laboratorium is omgebouwd kwam tot stand onder architectuur van ir. H. Fels.⁷ Hij was ook de bouwmeester van een tweede belangrijk PGEM-project, het openluchtstation met bedieningsbedrijven, magazijnen en dienstwoningen, een architectonisch buitengewoon boeiend complex aan de Broekstraat, hoek Van Oldenbarneveldstraat, aan de rand van het Arnhemse Broek. Hopelijk zal men op tijd de waarden van dit complex weten te schatten, want eenmaal weggedacht, is het slechts een kwestie van uren om iets weg te krijgen. De sloop van Fels' laboratorium vergde in november 1987 ternauwernood een week.

Een 'nieuw' kantoorgebouw

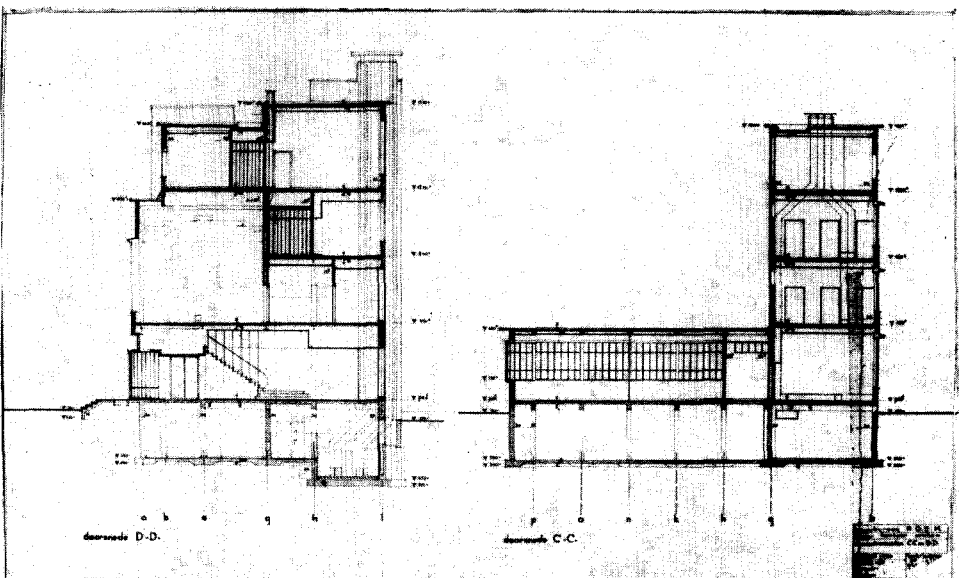
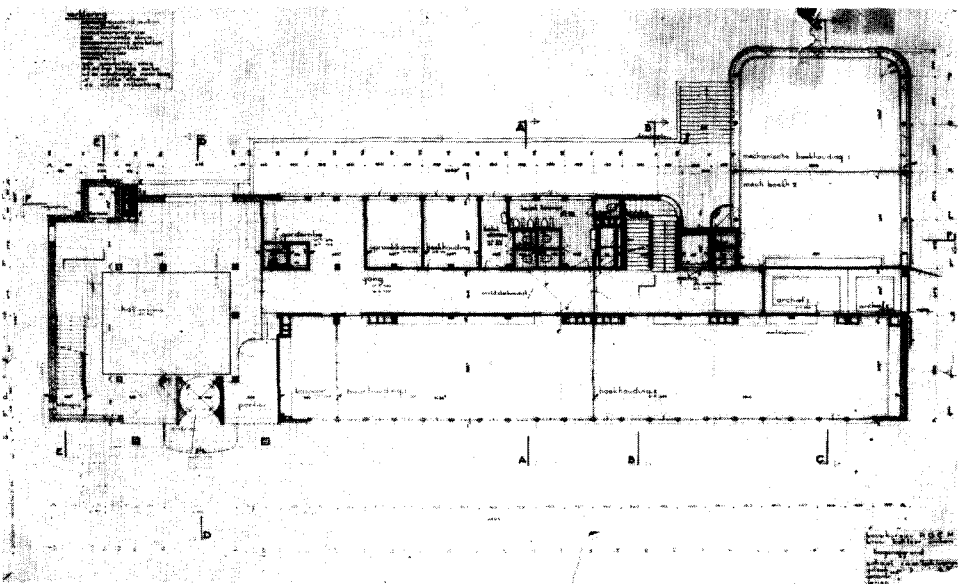
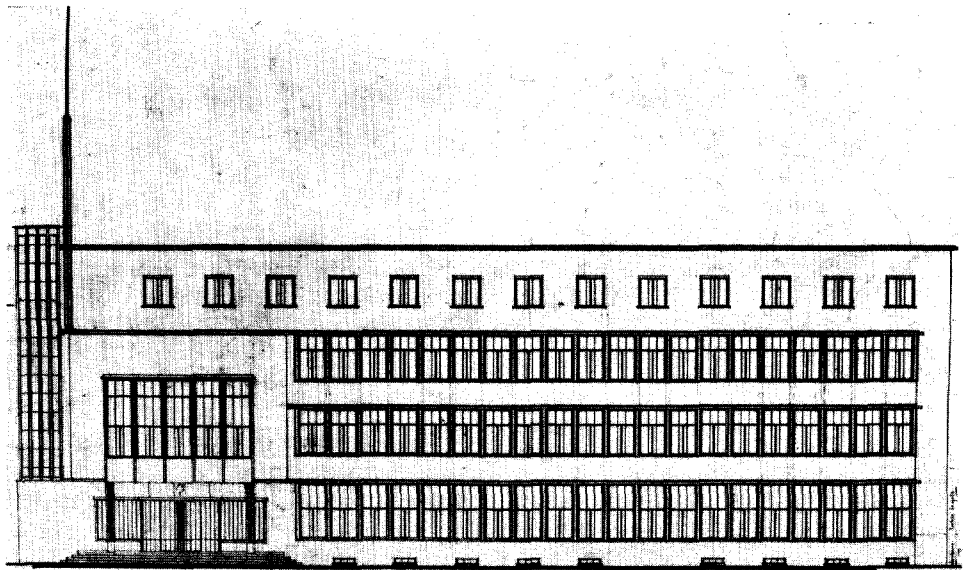
In 1937 werd aan de commissarissen van de Vennootschap het plan voorgelegd voor een nieuw kantoorgebouw, dat zou moeten verrijzen op het terrein van de voormalige hotel-dependance. Dit plan verwierf algemene instemming. Tevens werd besloten om het hoofdgebouw, de villa 'Kraton', met een 30 m lange tunnel onder de Utrechtseweg door, te verbinden met de geplande nieuwbouw. Daarin zouden voorlopig alleen kantoorruimten, tekenzalen en het archief worden gevestigd. Om dit alles te realiseren

Afb. 5 a-c Selectie uit de serie ontwerptekeningen van ir. J.H. Oosterhuis te Amersfoort. Voorgevel, plattegrond van begane grond en een dwarsdoorsnede; tekeningen in bezit van de architect (foto's Monumentenzorg, 1987).

moest wel het restant van de hotel-dependance dat nog overeind stond, worden gesloopt. Van dit gebouw werd spottenderwijs gezegd, dat de elektriciteitsdraden de zaak nog bij elkaar hielden. Ook het 'Anna Paulowna-paviljoen' verdween. Ter plaatse van het hoofdgebouw van 'Hotel Bellevue' waren al eerder twee villa's verzezen, oostelijk van het Nachtegaalspad.

De drijvende kracht achter het voorgelegde plan voor de nieuwbouw was de toen nog altijd in functie zijnde eerste directeur, ir. H. Lohr. Bij hem leefde vooral de gedachte, dat het nieuwe gebouw, gezien de erin onder te brengen afdelingen, een perfect uitgebalanceerd utiliteitsgebouw moest worden, 'dat allereerst aan allen die er moeten werken zoveel mogelijk zon en frische atmosfeer zou moeten schenken'. Alle werkvertrekken zoveel mogelijk op het zuiden, centrale verwarming en kunstmatige ventilatie. Architectuur waaraan alle nutteloze versiering met zorg werd vermeden (afb. 4).

Ir. Lohr werd via zijn Delftse connectie prof. dr. R. L. A. Schoemaker gewezen op de kortelings afgestudeerde, jonge ir. J.H. Oosterhuis. Dat contact klikte vrijwel meteen en men is met grote voortvarendheid te werk gegaan. Aan een heel duidelijk programma van eisen werd op heldere en diffuse wijze gestalte gegeven (afb. 5). Na het bouwrijp maken van het terrein kostte de realisatie van het projekt ruim een jaar. Tussen maart 1938 en april 1939 werd het kantoorgebouw geconstrueerd met gebruikmaking van de nieuwste technische vindingen. In het goedgekeurde ontwerp is rekening gehouden met een aanzienlijke uitbreiding, feitelijk een verdubbeling. Voorlopig bepaalde men zich tot de hal en het trappenhuis met de liftkoker en een vergaderzaal op de eerste verdieping, waartegen als rechter vleugel de eigenlijke kantoorlokaliteiten aansluiten. Over de gehele lengte van de kantoorvleugel loopt een doorgaande gang tussen de aan de zuidzijde gelegen werklokalen en de kleinere vertrekken, zoals garderobe, spreekkamers, toiletten en een tweede trappenhuis aan de achterzijde. Aan het einde van deze vleugel is haaks op de bel-etage een lage aanbouw ge-projecteerd waarin de toen nog rammelende, geluidsoverlast bezorgende, mechanische boekhouding zou worden ondergebracht (afb. 6). Deze kantoorvleugel zou mettertijd zonder probleem gespiegeld kunnen worden door toevoeging van een linker vleugel naast het trappenhuis, waarvoor dan wel de villa's die na de brand op de standplaats van het Grand-Hotel waren gebouwd en waarin het voorlichtingsgebouw was ondergebracht, zouden moeten plaatsmaken. Aan die vergroting was men rond 1970 ook daadwerkelijk toe. Opnieuw kreeg architect Oosterhuis de opdracht om de uitbreiding te realiseren. Het werd echter niet een herhaling, door spiegeling van de bestaande vleugel als in

het oorspronkelijk plan bedoeld, maar op uitdrukkelijke wens van de opdrachtgever werd alleen de traveemaat aangehouden, terwijl de verdere vormgeving een meer eigentijds karakter moest krijgen. Onze aandacht gaat nu voornamelijk uit naar het oude deel uit 1938, dat in zijn bescheidenheid zo'n tastbare beschaving uitdrukt en de beschouwer tot bewonderaar maakt. Wellicht is dit de grootste aantrekkingskracht van het gebouw, dat dan nog nauwelijks iets heeft prijs gegeven van zijn technische kwaliteiten.

Heel belangrijk zijn de toegepaste constructiesystemen. Architect Oosterhuis koos voor een staalskeletbouw die een groot aantal technische voordelen bood: snelle montage en grote betrouwbaarheid. Voor de belangrijkste onderdelen van de gevel, de vergaderzaal en de horizontale stroken tussen de vensters werd Italiaanse travertino gebruikt, de overige gevelwanden werden met gebroken witte en donkerbruine Radokur-tegels bekleed. De ramen, de ingangspartij en hun omlijsting, alsmede de gootlijsten werden in brons (z.g. tombak) uitgevoerd. In een door hem geschreven uiterst informatieve bijdrage, in 1940 gepubliceerd in het januari-nummer van *De Ingenieur* heeft hij een volledig beeld gegeven van het bouwproces, waaruit blijkt dat er zowel constructief als materiaaltechnisch, maar vooral ook ruimtelijk in het PGEM-kantoor staaltjes van durf, inzicht en kunnen zijn gerealiseerd.⁸ Dat blijkt uit de gekozen oplossingen voor wat betreft de architectonische conceptie van de gevels, de ruimtelijke indeling en de zeer bewust gestelde opgaven inzake verlichting, verwarming en ventilatie. Aan de uit de utiliteit voortkomende soberheid, die Oosterhuis tot het uiterste heeft willen doorvoeren, is door de opdrachtgever, gepersonifieerd door ir. Lohr, toch niet volledig tegemoet gekomen. De concessies zijn af te lezen aan de uiteindelijke uitvoering van de toegangspartij en het interieur van de grote hal en van de representatieve vergaderruimte, waar de toegepaste kunsten op een tamelijk ingetogen wijze hun stempel drukten. Ondanks zijn strakke vormgeving voegt het kantoorgebouw zich harmonisch tussen de herenhuizen en villa's aan de Utrechtsestraat, enerzijds met een bescheiden terughoudendheid, en anderzijds met zo'n vanzelfsprekendheid en waardige, ingetogen monumentaliteit, dat het lijkt of het van meet af aan met die afstekende, anderssoortige vormgeving vergroeid is.

Afb. 6 Het kantoorgebouw van de PGEM gezien aan de achterzijde met het uitgebouwde administratiegebouw voor de geluidsoverlast levende kantoor machines (foto Monumentenzorg, P. van Galen, 1987).

Hier liggen kwaliteiten die men in de naaste omgeving ternauwernood vindt.

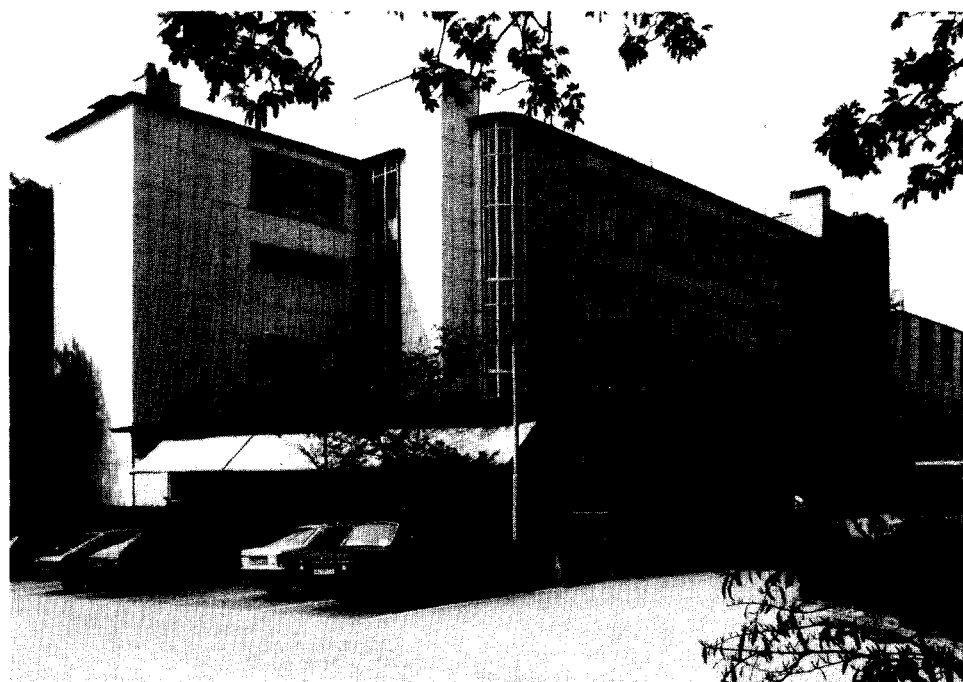
In Arnhem zou men alleen kunnen wijzen op een paar kantoorgebouwen die in dezelfde vooroorlogse periode tot stand zijn gekomen. Allereerst het in 1938 gebouwde kantoor voor de Verzekerings Maatschappij 'De Nederlanden van 1845' aan het Willemsplein, een schepping van W. Dudok, wiens Hilversums stadhuis, naar Oosterhuis zelf beweert, een diepe indruk op hem heeft gemaakt. Men zou ook kunnen wijzen op het kantoorpand dat de firma Wijers liet bouwen aan hetzelfde plein, naast het voormalige schoolgebouw van het Genootschap Kunstoefening. Een ander voorbeeld is de kantoorruimte aan de Korenmarkt, gebouwd in opdracht van de firma G. van der Wal. En in zekere zin hoort ook de Arnhemse stadsschouwburg uit 1938, in zijn oorspronkelijke gedaante – dus van voor de ingreep van 1978, waarbij de façade ernstig werd gemutilleerd – tot deze groep. Het is echter zeer de vraag of een van deze bijdragen aan het Arnhems architectuurbeeld het haalt bij Oosterhuis' schepping, als het gaat om originaliteit, individualiteit en technische representativiteit. Het is dan ook zeer te betreuren, dat juist dit bijzonder verfijnde en afgewogen werk van ir. J. H. Oosterhuis het zekere slachtoffer wordt van de slopershamer. Dit huis waar aan licht, lucht en warmte zoveel zorg en kennis is besteed, blijkt niet meer te kunnen voldoen aan het huidige functiepatroon. Reeds heeft men een

begin gemaakt met de sloop van een gedeelte van het complex, het achter het kantoorgebouw gelegen laboratorium van architect Fels. Alleen de door de Arnhemse beeldhouwer Gijs Jacobs van den Hof vervaardigde monumentale sculpturen zijn als kleinood bewaard (afb. 1).⁹ De sloop van het laboratorium heeft in zoverre het blijkveld verruimd, dat men nu ook Oosterhuis' kantoorgebouw voor het eerst aan de achterzijde goed kan bemonsteren, wat de pijn van toekomstig verlies alleen maar groter maakt, hetgeen nog eens extra benadrukt hoe pijnlijk onverantwoord het besluit tot amovering is. Een boze droom wordt werkelijkheid.

'Wat voordeel heeft hij . . .'

'Wat voordeel heeft hij die werkt van hetgeen hij bearbeidt?' Deze vraag, te lezen op een van de glas-in-lood vensters, is actueler dan ooit. Het staat vast dat ook dit opmerkelijk gave en kwaliteitsvolle gebouw het slachtoffer wordt van vol-dongen feiten en in ijlt tempo afgelegde onderhandelingen en procedures. Ook de timing voor sloop lijkt bij dit niet 50-jarig gebouw met zijn onmiskenbaar 'monumentale' waarden opmerkelijk goed gekozen. Gaat in Arnhem een genadeloze mep aan het MIP vooraf?

In antwoord op een brief, waarin het Arnhems Historisch Genootschap aan de architect adhesie betuigde en om een persoonlijke ontmoeting verzocht, liet ir. J. H. Oosterhuis op 21 mei 1987

onder meer weten: 'Sinds ik in Oktober van het vorig jaar van de architect, die de ontwikkeling van het betreffende gebouwencomplex in studie had, vernam dat sloop dreigde, heb ik in rechtstreeks contact hem en zijn opdrachtgever gepoogd te overtuigen, dat er goede andere mogelijkheden zijn. Ook B. en W. heb ik in dezelfde geest benaderd, maar evenmin met succes. Bij zowel de PGEM als B. en W. prevaleerden economische overwegingen ruimschoots over de culturele. Bij de eerste omdat renovering van een 50 jaar geleden ontworpen gebouw, toen de eisen geheel andere waren, uiteraard kostbaar is, bij de tweede omdat bij ontzien van het gebouw de PGEM de gemeente dreigde te verlaten. Ook bij mijn vakgenoten en vrienden onderzocht ik wel sympathie en gelijkheid van opvattingen maar geen effectieve hulp'.

Dezelfde boodschap leest men in een interview, geplaatst in de Gelderlander van 21 mei 1987 onder de kop 'Architect tegen sloop Bellevue'. Daarin stelde ir. J. H. Oosterhuis desgevraagd: 'In Arnhem lijkt de zaak op voorhand verloren. Toen ik voor het eerst van dit plan hoorde, had de PGEM de zaak al zó goed voorbereid en waren er al zulke intensieve contacten op het stadhuis, dat ik vrees dat het hier niet gaat lukken. Bovendien de gemeente juicht de plannen toe, is mijn indruk . . . De Provinciale energiemaatschappij heeft de medewerking van de gemeente Arnhem voor een deel af weten te dwingen door te dreigen naar elders te vertrekken, als Arnhem niet aan de nieuwbouwplannen wilde meewerken . . .' Maar er zijn andere, wat sympathieker oplossingen denkbaar.¹⁰

Er zal geen architect te vinden zijn, die meent dat hij voor de eeuwigheid bouwt, maar toch . . . geen echte bouwheer of ontwerper zal zich vleien met de gedachte om 'wegwerp-architectuur' te creëren. Inmiddels is het geen unicum meer, dat zij die aan de bouwput stonden ook de laatste wagen met puin het terrein kunnen zien afrijden. Hiervoor is misschien begrip of vreugde op te brengen, wanneer de kwaliteiten absent zijn, maar bij een kerngezonde creatie, die een krachtige vitaliteit uitstraalt, lijkt het eerder op 'moord door doodslag'. En dat laatste is treurig genoeg aan de orde van de dag in de gebouwde omgeving. Eenmaal gepleegd maakt men een misdrijf of wandaad niet ongedaan, maar men kan zich wellicht hoeden voor herhaling. Beter is het om te voorkomen.

A. G. Schulte

Noten

* Dit artikel kwam tot stand m.m.v. leden van de monumentenwerkgroep van het Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur', mevr. drs. C. Schulte-van Wersch, ir. ing. E. de Boer, T. Gitsels en A. Warffemius.

1. De architecten ir. W. Visser en ir. D. Lafeber van het ingenieursbureau Brouwer en Deurvorst te Oosterbeek ontwikkelden het plan voor nieuwbouw, waarvan de kwaliteiten op zichzelf door de werkgroep *niet in het geding* worden gebracht, ondanks twijfels over de inpassing en aanpassing van het veel grootschaliger gebouw in de fijnmazige omgeving.
2. Het raadplegen van het kadastrale minuutplan dat dateert uit 1832 is aanzienlijk vereenvoudigd door de uitgave van de kaarten met de bijbehorende leggers in de door de 'Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland' in 1986 uitgegeven atlas van Arnhem. Zie blad 13, Sectie F (genaamd Klingelbeek, Tweede blad, nrs. 556 ('De Valk'), 554 (Nieuw Israëlitisch Kerkhof), 557 (standplaats voor het hotel Bellevue).
3. J. G. A. van Hogerlinden, 'De Arnhemsche Begraafplaatsen', *De Navorscher* 61 (1912), 139.
4. Zie voor 'Hotel Bellevue': A. S. Stempfer, *Sjouwen door Arnhem*, Arnhem 1968, 105; S. Dalman, *Arnhem in oude ansichten*, Zaltbommel 1971, 76-77; Idem, deel 2, 1978, nr. 78.
5. Het in 1865 vervaardigde standbeeld van koning Willem II, een werk van de uit Mannheim afkomstige beeldhouwer prof. Wilhelm Hornberger (1819-ca. 1880) is uiteindelijk in 1883 aan het Koninklijk Militair Invalidenhuis 'Bronbeek' aan de Velperweg in Arnhem geschonken, waar het in het park staat.
6. Zie voor de geschiedenis van de eerste kwart eeuw het gedenkboek *Geschiedenis van de Provinciale Gelderse Electriciteits Maatschappij 1915-1940 geschreven ter gelegenheid van het vijf en twintig jarig bestaan van de onderneming*, G. J. Thieme, Nijmegen 1940.
7. Ir. H. Fels was als architect aan het bedrijf verbonden.
8. Ir. J. H. Oosterhuis, 'Het nieuwe kantoorgebouw van de P.G.E.M. te Arnhem', *De Ingenieur* 55 (1940), 19 januari 1940, B 1-9.
9. Gijs Jacobs van den Hof, was leraar beeldhouwen aan de academie 'Kunstoefening', nu Hogeschool voor de Beeldende Kunsten.
10. Veel protest is er tegen de sloop niet gerezen. Komt dit door de vanzelfsprekende vertrouwdheid en bescheidenheid, waarmee de schepping van Oosterhuis zich in de straatwand voegt, of moeten we tot de conclusie komen dat op architectuur-historisch terrein bij de bestuurders en ingezetenen van de Gelderse hoofdstad een faliekante lauwheid en bedenkelijke inertie bestaat? In dit verband een – helaas kleine – bloemlezing van artikelen, krantenberichten e.d.
'PGEM houdt slag om de arm', *De Nieuwe Krant* 19-12-1986.
'Bellevue' door A. Jeurissen, ingezonden stuk *D.N.K.* 22-1-1987.
'Speciale procedure nieuwbouw aan de Utrechtseweg', *D.N.K.* 24-1-1987.

'Nieuw hoofdkantoor PGEM aan Utrechtsestraat. Glazen dak als blikvanger', *Arnhemse Courant* 28-1-1987.

'Snel informatie voor omwonenden PGEM. Nieuw hoofdkantoor PGEM aan Utrechtsestraat', *D.N.K.* 28-1-1987.

'Nieuwbouw van PGEM tast beeld wijk aan', *D.N.K.* 29-1-1987.

'PGEM heeft haast met nieuwbouw', *Arnhemse Courant* 29-1-1987.

'Architect tegen sloop Bellevue', *D.N.K.* 21-5-1987.

Ton Verstegen, 'Bellevue verdient betere inpassing in plan PGEM', *Arnhemse Courant* 21-7-1987.

T. Gitsels, 'Het PGEM-Bellevuegebouw te Bovenover, of de sloop van de degelijke keurigheid', *Arnhem de Genoeglijkste*, 7 (1987), nr. 2, 74-76.

Vervolg reacties Beurs van Berlage

Als aanvulling op de reacties (Bulletin KNOB 1988 nr. 2, pag. 44-46) naar aanleiding van het artikel van B. van Hellenberg Hubar over de Beurs van Berlage zond de secretaris van Afdeling II, Rijkscommissie voor de Monumentenzorg ons de hierbij opgenomen brief. Dezelfde secretaris maakte ons verder attent op de storende fout in de eerste drie regels op pag. 45: Hier had moeten staan: 'Brief van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur van 22 januari 1988 aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg'. De brief was verder als volgt ondertekend: 'Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, namens deze de Directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg'.

Van Monumentenraad Afdeling II, Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, aan de Minister van W.V.C. d.d. 4 maart 1988

Mijnheer de Minister,

Met haar brief van 14 oktober 1987 wendde de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg zich tot u om aan u haar ongerustheid kenbaar te maken over de plannen voor het verbouwen van de Koopmansbeurs te Amsterdam ten behoeve van onder andere het Nederlands Philharmonisch Orkest. De Commissie wees erop, dat naar haar oordeel deze plannen aan de Commissie hadden behoren te worden voorgelegd, vóórdat namens u daarvoor in juni 1987 een vergunning werd afgegeven. De Commissie meende, dat daarvoor des te meer reden was geweest, omdat zich onder de leden van de Commissie enkelen bevinden, die bij uitstek deskundig geacht mogen worden op het terrein van de architectuur van Berlage in het algemeen en van diens Koopmansbeurs in het bijzonder. Deze brief werd door u ter afdoening in handen gesteld van de Directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Diens reactie van 22 januari j.l., in afschrift hierbij gevoegd, heeft de Commissie in haar vergadering van 29 januari j.l. uitvoerig besproken.

Algemeen was de Commissie van oordeel, dat deze kwestie in zowel procedureel als inhoudelijk opzicht onjuist was behandeld. Aangezien in de brief van de Commissie van 14 oktober 1987 kritiek werd geleverd op het beleid van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, achtte de Commissie het procedureel onjuist, dat haar brief ter afdoening in handen was gesteld van de leiding van deze Dienst.

De Commissie betreurde het voorts zeer, dat de Dienst het belang van de onderhavige kwestie onvoldoende had onderkend en dus onjuist had getaxeerd.

De Commissie, die in dit stadium geen uitspraak wil doen over het feit, of het Beursgebouw nu wel of zelfs helemaal niet kan worden gewijzigd, meent in deze brief nog eens nadrukkelijk onder uw aandacht te moeten brengen, dat naar haar oordeel het Beursgebouw van Berlage één van de acht 'topmonumenten' van Nederland is; de Commissie heeft dit gebouw dan ook in 1982 als enig 19de eeuws gebouw voorgedragen voor plaatsing op de UNESCO-lijst van het werelderfgoed.

In dit verband mag de Commissie de door de Commissie in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde Nota Restauratiebeginselen citeren: 'Bij uitzonderlijke monumenten ('topstukken'), die door een gemeenschap als sieraad of herkenningsteken worden gekoesterd, zal een praktische ge-

bruiksfunctie niet steeds noodzakelijk zijn' (blz. 18, parafraze van blz. 16 van de Nota Restauratiebeginselen 1982, gepubliceerd in het Jaarboek 1984 van de Monumentenraad). De Commissie had zich dan ook kunnen voorstellen, dat op het moment, dat de gedachte rees het Nederlands Philharmonisch Orkest te huisvesten in het Beursgebouw, aan de Commissie de vraag was voorgelegd, of dat vanuit een oogpunt van de monumentenzorg problematisch zou kunnen zijn.

De Commissie heeft tot haar spijt moeten vaststellen, dat die gedachte bij hen, die betrokken waren bij het vinden van deze nieuwe huisvesting voor het Nederlands Philharmonisch Orkest niet is opgekomen, waaruit de Commissie de conclusie trekt dat niet alleen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg doch ook anderen in onvoldoende mate oog hebben gehad voor het belang en de waarde van het Beursgebouw van Berlage.

De Commissie heeft in haar vergadering van 29 januari j.l. van de Directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de verzekering gekregen, dat op een zo ruim mogelijke medewerking van de Dienst mag worden gerekend om de geplande en deels al tot uitvoering gebrachte ingrepen in en aan het Beursgebouw alsnog in een wat betere richting omgebogen te krijgen.

Gaarne verneemt de Commissie welke maatregelen u denkt te nemen om verdere schade te voorkomen, dan wel tot het uiterste te beperken. De Commissie meent van u als de voor het ergoed verantwoordelijke bewindsman, die zich sterk maakt voor de totstandkoming van een architectuurinstituut, te mogen verlangen, dat u zich persoonlijk ervan op de hoogte laat houden, dat het Beursgebouw te Amsterdam niet verder wordt aangetast.

Hoogachtend,

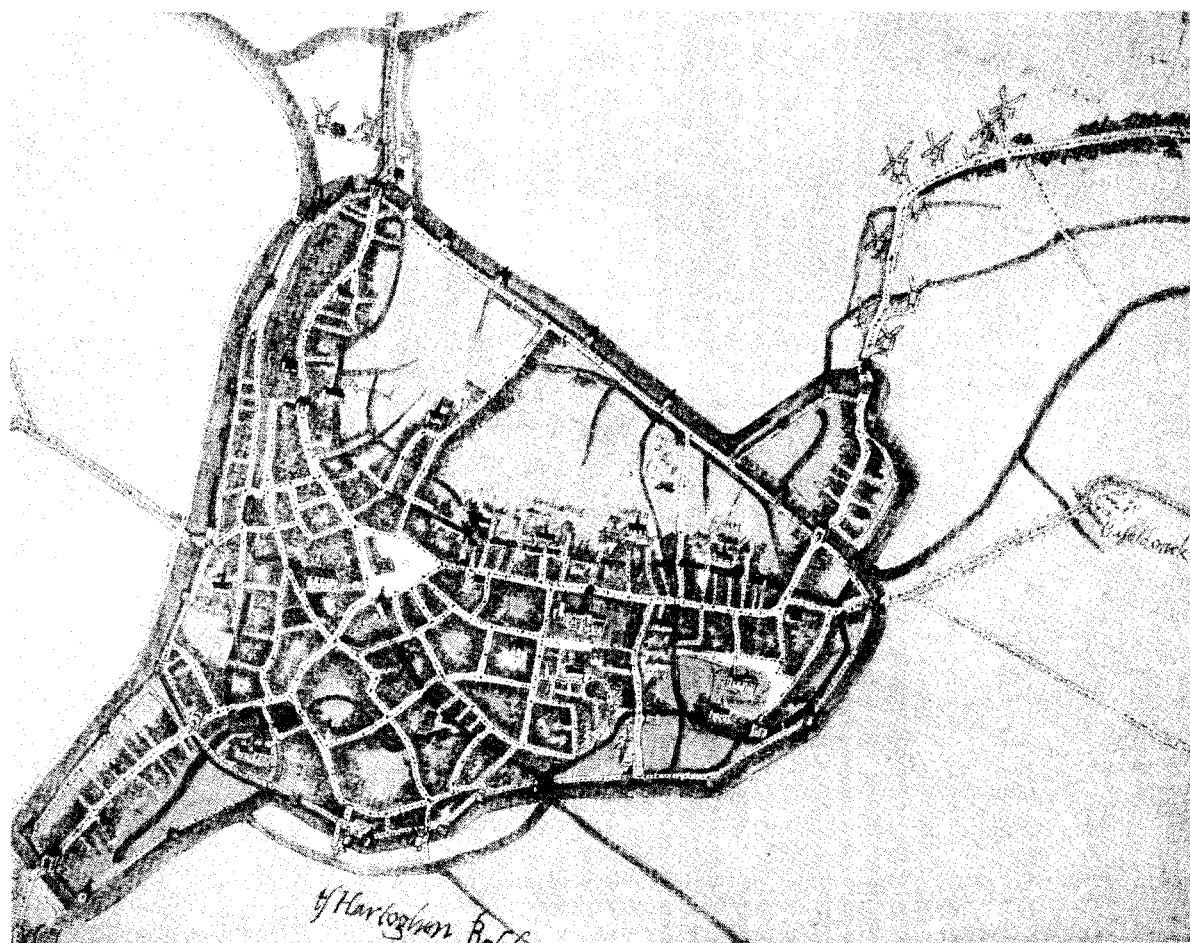
De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg
w.g. Drs. G. H. J. M. Peijnenburg, voorzitter en
Mr. G. W. van Herwaarden, secretaris

Het predikbroedersklooster te 's-Hertogenbosch gereconstrueerd

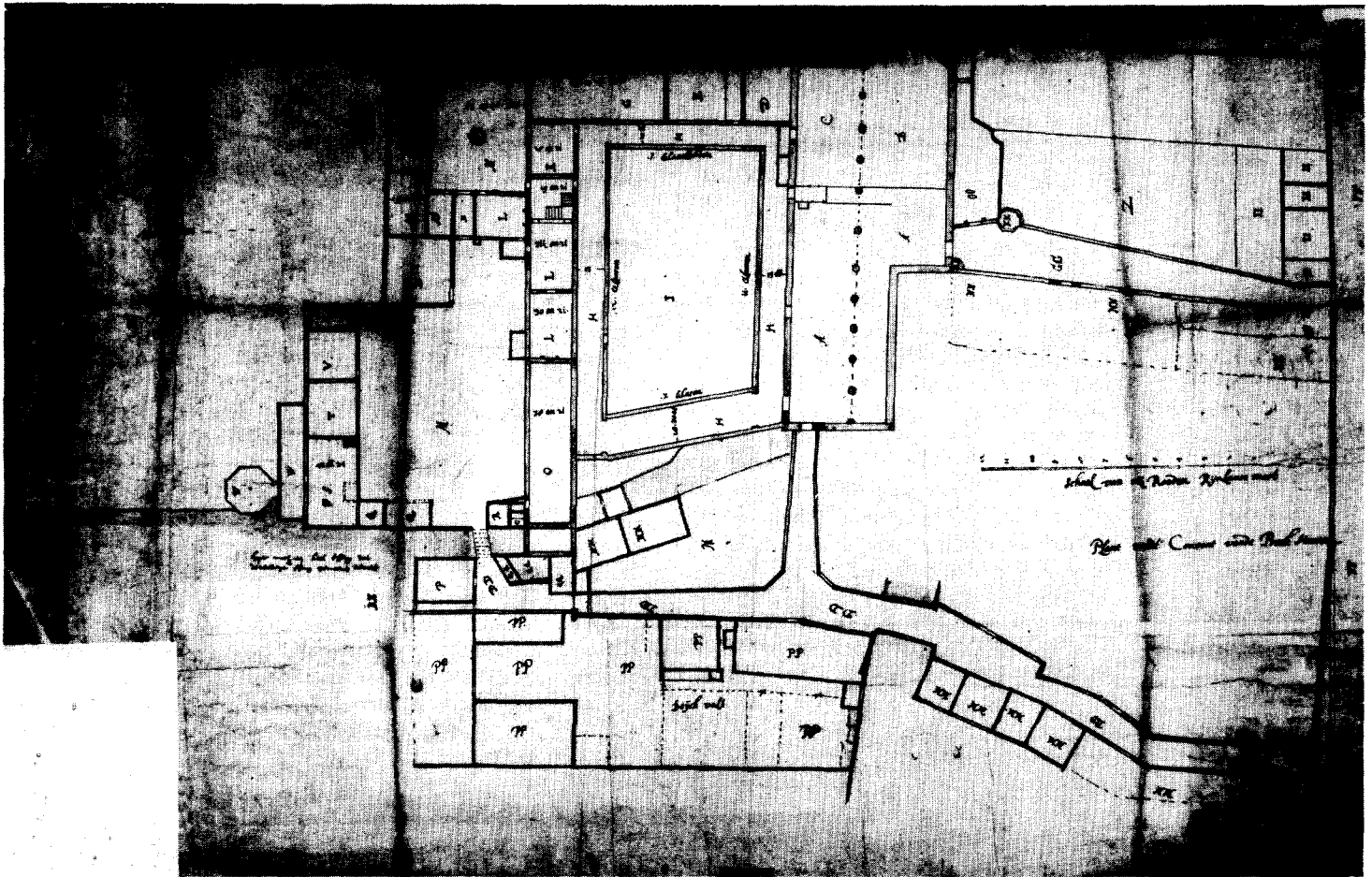
Een van de vele kloosters die eens in 's-Hertogenbosch aanwezig waren, was het klooster van de predikbroeders. Door het prille moment van vestiging – een eeuw na de stichting van de stad in 1185 – en door zijn omvang drukte dit klooster een onmiskenbaar stempel op de stedelijke ontwikkeling van Den Bosch. Hoewel dit klooster reeds eeuwen geleden verdween, wijst onderzoek uit dat sporen ervan in de gebouwde omgeving thans nog terug te vinden zijn. In combinatie met gegevens uit de geschreven bronnen maken de gevonden elementen een reconstructie van het kloostercomplex mogelijk. Deze reconstructie verruimt niet slechts het inzicht in het verleden van de stad, maar kan bovendien – en dit is minstens zo belangrijk – een bijdrage leveren tot het behoud van de eigenheid van de stad. Op deze wijze kan het verleden blijven functioneren in het heden.

Gedurende haar bloeiperiode stond 's-Hertogenbosch bekend als het 'Rome van het Noorden'.¹ Talloze religieuzen, paters, broeders, fraters en nonnen woonden binnen de stadsmuren. Meer dan 30 kerken en kapellen kende de stad in die tijd (afb. 1).² Alle kloosters – zonder uitzondering – verdwenen echter na de inname van de stad door Frederik Hendrik in 1629. Van de middeleeuwse kloostercomplexen resteert bij een eerste oogopslag nagenoeg niets. Volgens de overgavebepalingen hadden de bewoners de inventaris van hun gebouwen mogen wegvoeren.³ De meeste panden werden openbaar verkocht en gesloopt. De braak gekomen terreinen ten slotte verkaveld. Voor de gemiddelde Bosscheaar houden straatnamen de herinnering levend aan deze middeleeuwse Bossche kloosters. Zo herinnert hem de benaming van een doodlopende zijstraat van de Hinthamerstraat, de Predikherenpoort, aan de aanwezigheid indertijd daar van het predikbroedersklooster.

Afb. 1 Jacob van Deventer, Grondplan van 's-Hertogenbosch, omstreeks 1545 (uitgave De Boschboom, Kring voor Geschiedenis en Heemkunde).

* De auteur studeerde Kunstgeschiedenis en Nederlands Recht aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Hij is onder meer betrokken bij de publicatie van een serie monografieën over de Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch. Het hier gepubliceerde artikel kwam voort uit de met een gedeelde tweede prijs bekroonde inzending voor de KNOB-lustrumprijsvraag van 1984. De auteur is dank verschuldigd aan dr. H. P. H. Camps die hem, voorjaar 1983, zeer ter wille was met de transcriptie van enige archiefstukken. Daarnaast dient te worden vermeld dat de in dit artikel verwerkte schetsen tot stand kwamen met medewerking van architectenbureau Jos A. J. van der Vaart, arch. H.B.O., te 's-Hertogenbosch.

Afb. 2 'Plant vandt Convent vande Preck-Heeren' te 's-Hertogenbosch, Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage (foto Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage).

'Plant vandt Convent van de PreckHeeren'

In diverse historische overzichtswerken, onlangs geordend en beschreven door Wolfs in zijn standaardwerk *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland* had zich met betrekking tot dit St. Petrusklooster⁴ het beeld gevormd van een uitgestrekt complex gelegen aan de noordzijde van de Dieze, tussen het Gasthuis aan de west- en de Tafel van de H. Geest aan de oostzijde.⁵ Maar over de exacte dispositie van de diverse kloostergebouwen was tot voor kort niets bekend. Ook de architectuur-historische totstandkoming was in nevelen gehuld. Daar is nu verandering in gekomen door de vondst van een 19e-eeuws grondplan van dit klooster (afb. 2). Deze plattegrond kwam te voorschijn in 1974 bij naspeuringen door J. van der Vaart in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. In de vorige eeuw had men in dit archief de kaarten gescheiden van de bijbehorende stukken opgeborgen. Bovendien was toen het plaatwerk slordig geïnventariseerd en omschreven. Zodoende kon de bedoelde plattegrond jarenlang verscholen blijven achter inventarisnummer 3183: 'Drie stuks plattegronden van het klooster van de Bazelaars te 's-Hertogenbosch'.⁶ Eén van de drie plattegronden

daar genoemd had niets te maken met de Bossche bazelaars. Voorzien van het opschrift 'Plant vandt Convent van PreckHeeren' bleek het na bestudering te gaan om de kloosterplattegrond van het Bossche bedelordeklooster. Het belang van de gevonden plattegrond is gelegen in het feit dat de overgeleverde spaarzame archivalia met betrekking tot het klooster in een nieuw licht kunnen worden gezien. Ook de opvattingen van de diverse auteurs kunnen met behulp hiervan kritisch worden getoetst. Zoals nog zal blijken hebben zij de opzet van het klooster in wezen foutief geïnterpreteerd, bij gebrek aan visueel materiaal.

Archivalia

Wat betreft het archivalisch materiaal is vooral van belang de *Chronicon conventus Buscoducensis ordinis Praedicatorum*. Deze kroniek werd omstreeks 1769 samengesteld door pater Jacobus Brouwer op basis van oudere bronnen.⁷ Deze bronnen waren aanwezig in Brouwers eigen klooster te Mechelen. Naar deze stad immers waren de Bossche predikbroeders na 1629, na vele omzwervingen, uitgeweken (afb. 3). Daar ook was terechtgekomen het ar-

chief van het Bossche klooster. Hoewel dit archief zwaar te lijden had van de Franse bezetting van 1796, bleef het deels tot op de dag van vandaag behouden. Thans wordt het bewaard in het klooster in Gent, terwijl een klein gedeelte te raadplegen is in het provinciaal archief van de Nederlandse Dominicanen in het Albertinum te Nijmegen. Recentelijk, in 1977, werd het Gentse gedeelte van het oude Bossche kloosterarchief geïnventariseerd.⁸ In verband met de onderhavige studie werd een tweetal bundels uit het Gentse archief bestudeerd. Zij werden geselecteerd omdat zij beide betrekking hebben op grensgeschillen en derhalve het inzicht zouden kunnen vergroten in de oorspronkelijke percelering van het complex. Het betreft de volgende stukken:

– inventarisnummer 2349 (1562-1617): ‘Moeilijkheden tussen de predikheren te ’s-Hertogenbosch en hun geboor de rector der tafelen van de H. Geest, over de scheiding der gebouwen, steken van ramen, afbakening van gronden, enz.’.

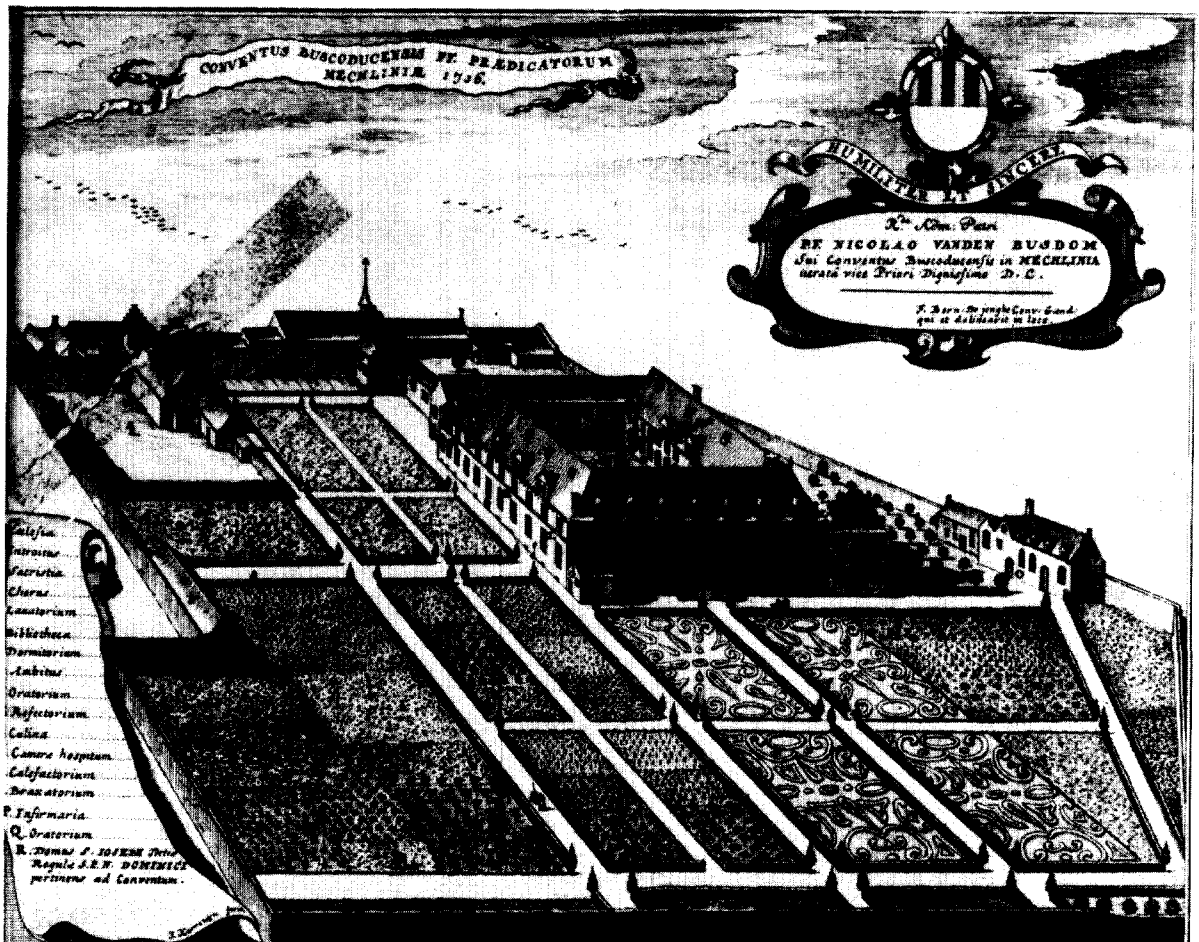
– inventarisnummer 2419 (1530 en vlgd.): ‘Stukken uit proces tussen de predikheren te ’s-Hertogenbosch enerzijds en Wouter Jan Rierieses over “passage met wegen en peerden door onse cloosterpoort uytcomende in de Hintemerstraet”’.⁹

De bundels behorende bij beide inventarisnummers bleken betrekking te hebben op allerlei problemen van ruimtelijke aard. Voor zover bekend werden zij nog niet betrokken bij de interpretatie van het Bossche kloosterplan.

Directe bronnen

Maar zelfs met de plattegrond in de hand en gevoegd bij de overgeleverde archivalia is het onmogelijk exact het Bossche predikbroedersklooster te reconstrueren. Immers nadere aanwijzingen omtrent opzet en uiterlijke verschijningsvorm van het klooster ontbreken. Daarom is men bij de reconstructie van klooster en kerk aangewezen op meer indirecte ge-

Afb. 3 Aanzicht van het klooster van de Bossche predikbroeders in Mechelen, zoals gezien door frater Bernardus de Jonghe in 1716 (uit: *De Jonghe, Desolata Batavia Dominicana etc., Gent 1717*) (foto Voormalig Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg).

Afb. 4 en 5 Diezemuur ter plaatse van de voormalige kloosterkerk van de predikbroeders te 's-Hertogenbosch gezien vanuit het zuiden. Wat nog in situ resteert van het predikbroedersklooster is te zien op beide foto's. Een verticale voeg (zie pijl) markeert het begin van de cloaca antiqua (C) (foto's auteur).

vens. De predikbroeders kenden vanaf de vroegste tijden richtlijnen ten aanzien van hun kloostergebouwen. Het eerste generaal-kapittel van 1220 stelde regels op die kort daarna, in 1228, werden uitgebreid.¹⁰ Benadrukt werd dat de kloostergebouwen bescheiden moesten zijn, een gebouw zonder zolder maximaal 12 voet hoog, een gebouw met zolder maximaal 20 voet hoog. De kerkmuren mochten niet de 30 voet overschrijden. Slechts het koor en de sacristie mochten overwelfd worden.¹¹ Hoewel men gedurende de 13e eeuw *secundum mensuram ordinis* bouwde, werden na 1300 de beperkende bepalingen ingetrokken en waren de broeders vrij te bouwen naar eigen goeddunken, slechts beperkt door de financiële mogelijkheden.¹² Ontwierpen contemplatieve kloosterordes ideale kloosterplannen, de mendicanten namen het traditionele benedictijnse ruimte-concept over en beperkten zich tot kleine modificaties.¹³ De belangrijkste wijziging die de predikbroeders doorvoerden was wel de introductie van de individuele slaap- en studieceld die de gemeenschappelijke slaap-

zaal, het dormitorium, langzaam maar zeker verdrong.¹⁴ Naast een dergelijke innovatie die in feite de interne opzet van het klooster raakte, werd natuurlijk de ruimtelijke dispositie beïnvloed door de stedelijke situering: predikbroeders richtten zich principieel op het apostolaat en vestigden zich in steden.¹⁵ Duidelijk is dat de kloosterplattegrond hierdoor sterk afhankelijk was van de plaatselijke infrastructuur.

Bestudering van de situatie in Den Bosch bevestigt deze conclusie. Ook aanwijzingen *in situ*, hoe summier van karakter ook, onthullen details van het dominicanenklooster. Niet slechts de reeds genoemde straatbenaming is in dit verband vermeldenswaard. Voor reconstructie belangrijker zijn de bouwkundige elementen die het begin van de zogenaamde Predikherenkloostergang markeren. De Diezemuur ter plaatse van de voormalige kloosterkerk laat lagen natuursteen zien en een verticale voeg geeft nog steeds het begin van de oude kloosterriool aan (afb. 4, 5). Een fragment van het traceerwerk van een van de kerkvensters, gevonden bij rioleringswerkzaamheden in de Sint Josephstraat (1970) leert dat het interieur van de Bossche predikbroederskerk gepleisterd moet zijn geweest (afb. 6). Tot slot levert ook vergelijking met andere Bossche kerkgebouwen en andere predikbroederskloosters enige aanknopingspunten op voor een voorzichtige reconstructie.¹⁶ Met name een vergelijking van de oude Sint Jacobskerk en de voormalige Gasthuiskapel, waarvan het bouwbestek van 1487 bewaard is gebleven¹⁷, met het nog te bespreken sacramentskoor van de Bossche dominicanenkerk van 1474 lijkt aannemelijk. Bij de reconstructie van dit sacramentskoor werd dan ook de dakhelling van de Gasthuiskapel overgenomen. Op basis van het bovengenoemde geschreven en ongeschreven bronnenmateriaal werd getracht de opzet van het Bossche predikbroedersklooster te reconstrueren en in een maquette vast te leggen (afb. 7-10).

Inpassing in de kadastrale structuur

De 17e-eeuwse opmeting is uitgevoerd in de Rijnlandse maatvoering, dus niet volgens het metrieke stelsel. Daardoor is de tekening niet gemakkelijk te interpreteren. De op de tekening afgebeelde twaalf roeden ('schael van XII Roeden Rijnlanse maet') komen overeen met 144 voeten, hetgeen weer gelijk is aan 45,072 meter.¹⁸ Op de bestudeerde reproductie uit Den Haag stroken de twaalf Rijnlandse roeden met 12,5 centimeter, zodat de schaal van deze reproductie 1 : 360 is. Door nu het kloosterplan te verkleinen naar schaal 1 : 1000 kon het worden ingepast in het kadastraal minuutplan van omstreeks 1823 (afb. 11, 22). Daarmee kwam tevens overtuigend vast te staan dat de plattegrond inderdaad enkel en alleen op

Afb. 6 Fragment van het tracerwerk van een van de kerkvensters van de Bossche predikbroederskerk gevonden bij rioleringswerkzaamheden in de Sint Josephstraat in 1970 (21 x 27 cm). Particuliere collectie (foto Th. Gieles).

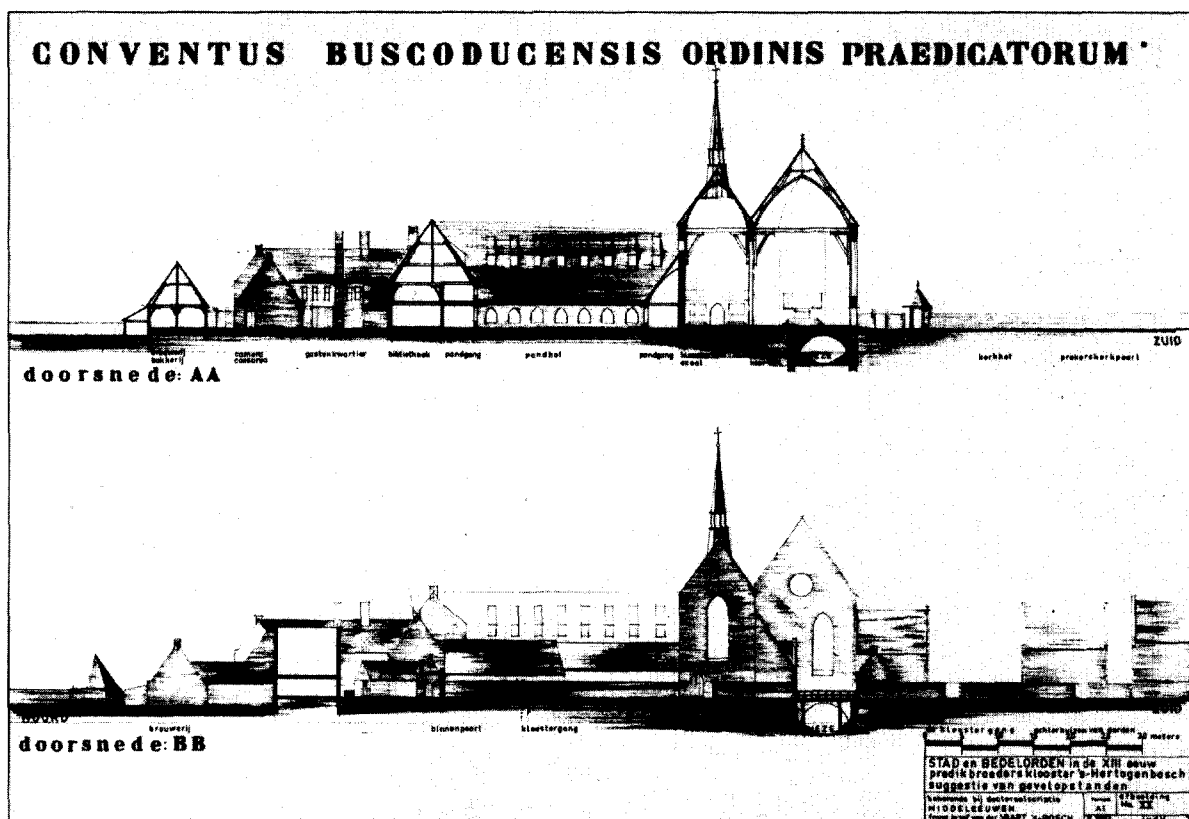
de Bossche situatie betrekking kan hebben. Beide tekeningen bleken naadloos op elkaar aan te sluiten.

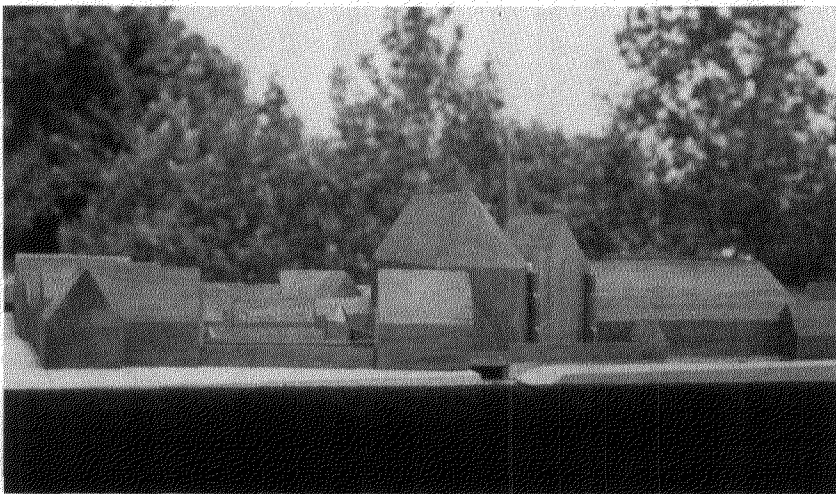
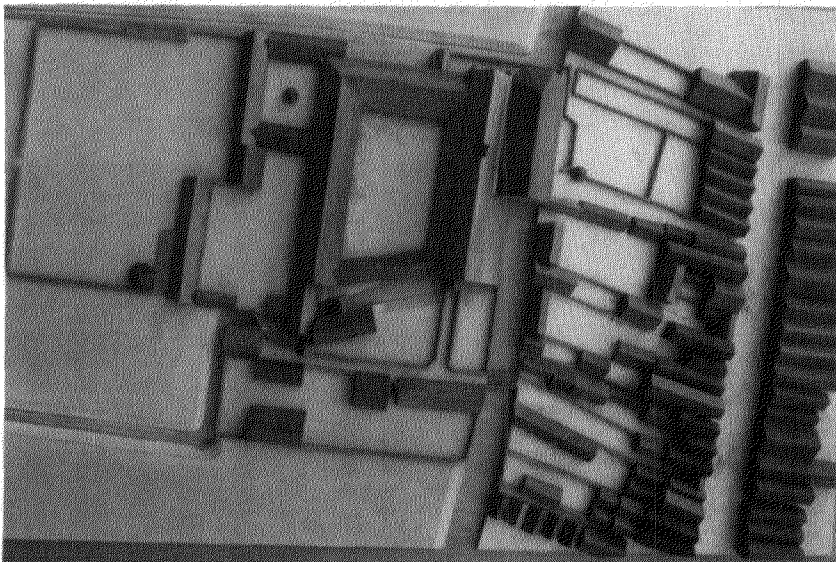
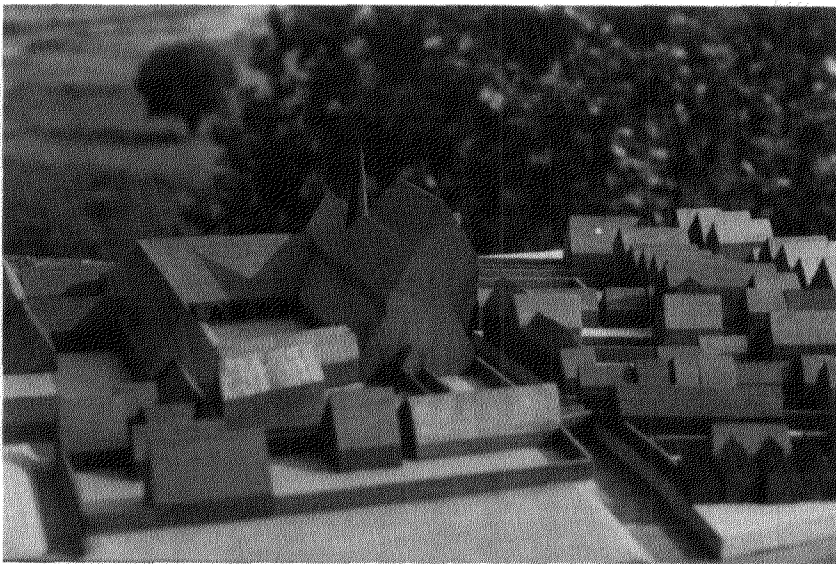
Beschrijving en datering

Het kloosterplan geeft een inzicht in de situering van kerk, klooster en bijgebouwen. Alle ruimten, binnen- en buitenruimten zijn voorzien van letters of combinaties van letters. In enige ruimten zijn 'voeten'-maten ingeschreven. Waarschijnlijk werd het plan vervaardigd ten behoeve van de openbare verkoop van het kloostercomplex. Op 17 september 1629 verlieten de predikbroeders op bevel van hoerhand voorgoed hun convent onder medeneming

van enige preciosa. Onmiddellijk na de overgave van de stad hadden de broeders aan de Raad van State in de persoon van de rentmeester der geestelijke goederen, Barent Olferts, alle oorspronkelijke brieven van renten, cijnsen en pachten, eigendomsbewijzen van het klooster dus, moeten overdragen.¹⁹ Voorts hadden zij inzage moeten verschaffen in alle registerboeken. Vermoedelijk in verband hiermee verklaarde de stad op 27 oktober 1629 dat conventueel Joannes de Ridder een kist, 'inhoudende, so hij seckt, alle registers, boecken ende documenten des voors. convents', had overhandigd.²⁰ Na een kortstondige bezetting van het complex door Frederik Hendriks ruitertij, werden de kloosterpanden verhuurd aan een timmerman.²¹ Eerst tien jaar later in 1639 werden de ingeleverde stukken geïnventariseerd door de toenmalige rentmeester Pieter Schuyt, ongetwijfeld met de bedoeling het complex te gelde te maken. Dat gebeurde dan ook op 31 augustus 1641, toen het verkocht werd aan koopman Frans Blom en pensionaris mr. Johan Gans. Zij sloopten het klooster en legden vervolgens over het terrein de Eerste Nieuwstraat en de Tweede Nieuwstraat, de huidige St. Josephstraat aan.²² Het is voor de hand liggend dat in 1639 de ge-

Afb. 7 Suggestie van de gevelopstanden van het Bossche predikbroedersklooster. Op basis van het geschreven en het ongeschreven bronnenmateriaal werden deze reconstructies van de kloosteropstanden mogelijk. De doorsneden AA en BB corresponderen met AA en BB van afbeelding 11 (tek. Architectenburo J. van der Vaart, 's-Hertogenbosch).

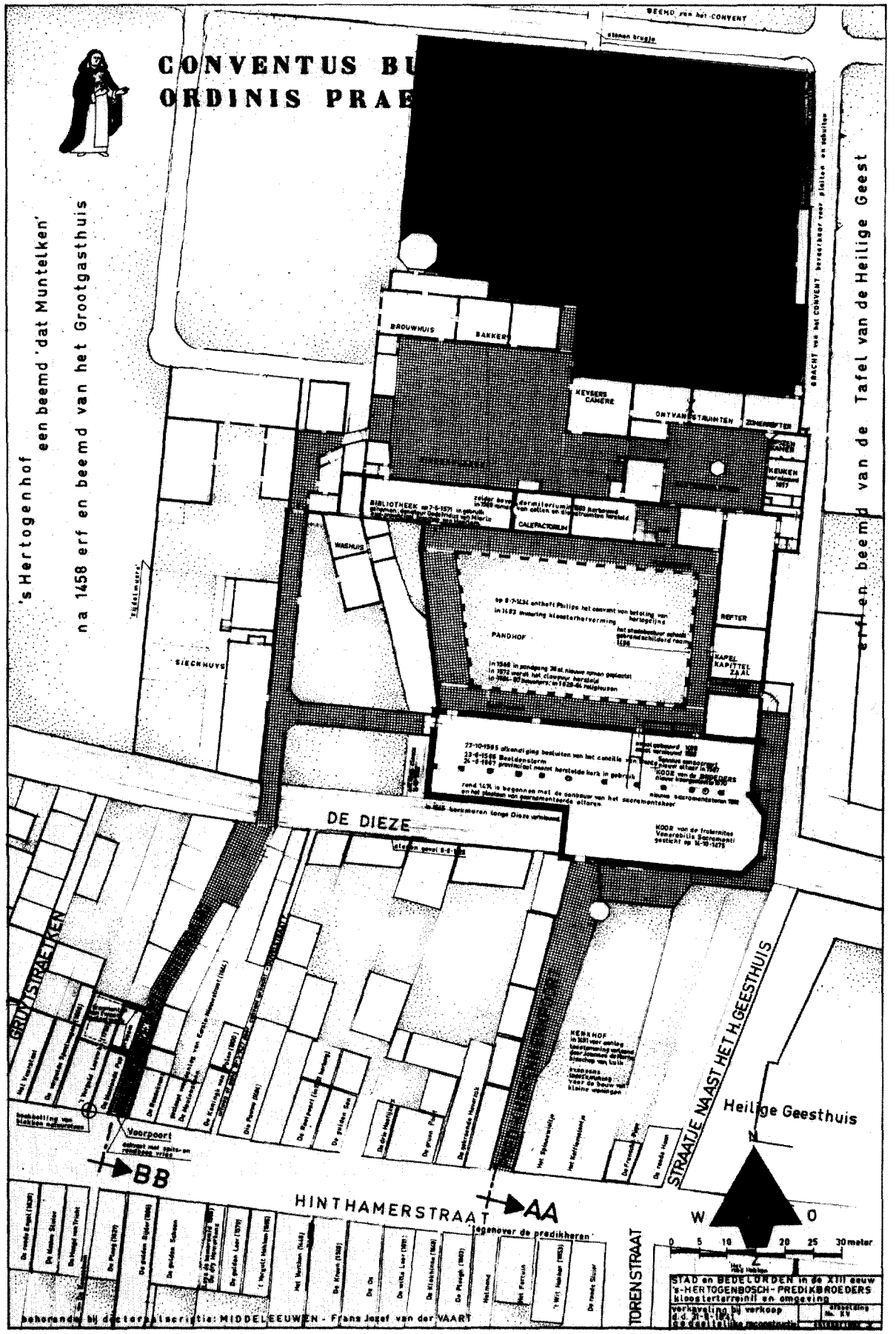

Afb. 8-10: Maquette van het Bossche predikbroedersklooster, zicht vanuit het westen (afb. 8), bovenaanzicht (afb. 9) en zicht vanuit het noordoosten (afb. 10). Model vervaardigd door leerlingen van de Middelbaar Technische School, afdeling Bouwkunde te 's-Hertogenbosch in de lessen maquettebouw en bouwgeschiedenis (foto's auteur).

noemde plattegrond werd vervaardigd. Indien deze vooronderstelling juist is geldt 1639 dus als een datering *ante quem*, niet alleen voor de tekening zelf maar ook voor de afgebeelde toestand. Als datering *post quem* voor het afgebeelde kloostercomplex is verdedigbaar het jaar 1419. Op 30 april van dat jaar ontstond brand in de omgeving van de Sint Antoniuskapel op het Hinthamereind, in het huis De Valk.²³ Verwoeste het vuur in eerste instantie de bebouwing tot aan de Tafel van de Heilige Geest, door onvoorzichtigheid van de rector van de Tafel sloeg de brand over naar het er naast liggend predikbroedersklooster, de huizen van de Hinthamerstraat en de noordzijde van de markt. Gewoonlijk neemt men aan dat toen het begijnhof, de Sint Janskerk²⁴, de Tafel van de Heilige Geest, het klooster van de Dominicanen²⁵ en het Gasthuis in de as werden gelegd. Hoewel het predikbroedersklooster in 1419 reeds jaren in de stad aanwezig was, kan in redelijkheid worden aangenomen dat de kloostergebouwen afgebeeld op de plattegrond van 1639 in beginsel dateren van na 1419. De schepenaakte van 31 augustus 1641 waarbij het predikbroedersklooster te zamen met enkele andere Bossche kloostercomplexen geveild werd, wordt *in extenso* door Sasse van Ysselst in zijn standaardwerk over voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch afgedrukt.²⁶ Vergelijking met het origineel leert dat Sasse van Ysselst nauwgezet het origineel gelezen en getranscribeerd heeft.²⁷ Slechts op ondergeschikte punten wijkt Sasses tekst af. Het gedeelte van de schepenaakte dat betrekking heeft op het predikbroedersklooster maakt een onderscheid tussen de 'Predickheeren huizen' en de 'erven van 't Preeckerklooster ende kercke'. De 'huizen' die in de akte opgesomd worden zijn blijkens de tekst gesitueerd aan de 'Predickheeren vuerpoort', de 'Preeckerkerckenpoort' en de 'Hinthamerstraet'. Deze drie straten worden alle afgebeeld op de plattegrond van 1639. Met name de 'Predickheerenvuerpoort' is interessant omdat het bestaan ervan lange tijd onbekend was en velen, bij pogingen de huizen genoemd in de tekst te plaatsen, tot foutieve conclusies zijn gekomen. Alle 'huizen' werden door hen aan de huidige Predickheerenpoort gesitueerd. Op de plattegrond worden de eigenlijke kloostergebouwen aangeduid met de letters A tot en met CC, terwijl de verschillende 'huizen', tuinen en verbindingsgangen voorzien zijn van de letters DD tot en met QQ. In de schepenaakte keren deze letters en combinaties van letters niet terug. Wellicht ligt de verklaring hiervoor in het feit dat het complex bij de verkoop op 31 augustus 1641 niet uitsluitend maar in zijn totaliteit gekocht werd door Blom en Gans. Ondanks de afwezigheid van de letters zijn de 'huizen' uit de schepentekst op de plattegrond redelijk te situeren:

Afb. 11 Terrein met omgeving van het Bosche predikbroedersklooster, verkaveling bij de verkoop van 31 augustus 1641, gedeeltelijke reconstructie (tek. Architectenburo J. van der Vaart, 's-Hertogenbosch).

Schepenakte van verkoop predikbroedersklooster, 31-8-1641
naar Sasse van Ysselt, p. 220-222:

(Voor de bij de cijfers behorende percelen zie afbeelding 20)

Vuerpoort voor de Dieze:

't Huys in de Hinthamerstraet op den hoeck van de Predickheerenvuerpoort Mosmans* nr. 267 1. "t Verguld Leeuwke'

't Huys daerachter in de voors. poorte 2.

't Huysken daer neffens, bewoont by den derden meester in de Latynsche schoole 3. Hinthamerstraat: 't Huys daerneffens in de Hinthamerstraat Mosmans nr. 277 10. 'De gekroonde Haverzak'

't Huysken daerneffens 4. Een wooninge in de Hinthamerstraet; op den andere hoeck van de poort Mosmans nr. 279 11. 'Het Spinnewieltje'

't Huysken aen de brugge 5. Een wooninge daer neffens Mosmans nr. 280 12. 'Het Koffiemolentje'

Vuerpoort over de Dieze:

De huysinge over de brugge, bewoont by den predicant Schulius

Een hooftfiken tegenover de voors. huysinge

't Huysken neffens den voors. hoff

't Huysken daer neffens, ex contractu beseten by Neelken [,] Dingen ende M[. . .] [a]ycken Cornelis

't Huysken aen de tweede brugge

't Huysken daeromtrent, ex contractu beseten by Elisabeth de Bruyn ende Geertruyt Goossens

't Huysken gecomen van Leonart Plas

't Huysken daeromtrent, ex contractu beseten by Margriet Mol

't Huysken daeromtrent, ex contractu beseten by Metken weduwe Jans Wouters

Een huysinge daeromtrent

Noch een camer daernevens

Kerkpoort:

Een huysinge in de Preeck[. . .][heer]kerckpoort 6.

Een huysken daer neffens 7.

Een huysken daer neffens 8.

't Huys op den hoeck van de Preeckheer[en]kerck[en]poort Mosmans nr. 278 9.

Hinthamerstraat:

't Huys daerneffens in de Hinthamerstraat Mosmans nr. 277 10. 'De gekroonde Haverzak'

Een wooninge in de Hinthamerstraet; op den andere hoeck van de poort Mosmans nr. 279 11. 'Het Spinnewieltje'

Een wooninge daer neffens Mosmans nr. 280 12. 'Het Koffiemolentje'

Een wooninge daer neffens Mosmans nr. 281 13.

Een wooninge daer neffens Mosmans nr. 282 14. 'De Fransche Page'

Tweede Nieuwstraat/St. Josephstraat:

Een wooninge daer neffens St. Josephstraat 15.

Een wooninge daer neffens St. Josephstraat 16.

Den hoff achter de voors. sess wooningen 17.

Voormalig Kloostererf:

Een huysken, gelegen ten eynde van den voors. hoff, ex contractu beseten by Aelken ende Jenneken Blocklant

Den hoff achter 't Preeckersclooster m[. . .][i]t twee camers

Den hoff daer neffens, gebruikt by den predicant Schulius

Twee camers achter het voirs. Convent

Een huysken daeromtrent

* Mosmans, J., A.G.J. Mosmans, *Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1907.

't Brouwhuys van 't
voir[. . .] [n] clooster, by
den commis Losecaet ge-
bruyct

De erven van 't Preecker-
clooster ende Kercke gesloopt
1641

Kloosterkerk

Voor wat betreft de interpretatie van het eigenlijke kloostercomplex wordt men niet veel wijzer van de bewuste schepenakte. Immers melding wordt slechts gemaakt van de 'erven van 't Preeckerlooster ende kercke' zonder meer. Uit de plattegrond blijkt dat de kerk van de predikbroeders te bereiken was via de 'Predikherenkerkpoort', de huidige Predikherenpoort, en via een aftakking van de Predikherenkloostergang. Hoewel Brouwer²⁸ en sinds hem vele anderen²⁹ menen dat deze kloosterkerk gelegen was langs het water, de Dieze, laat de inpassing van de plattegrond in het kadastraalplan er geen twijfel over bestaan dat dit tweebeukige gebouw ten dele gebouwd was over het water. Het was georiënteerd, had een open dakstoel en was met een licht, houten gewelf gedekt.³⁰ Gezien de situering is deze wijze van overkapping begrijpelijk. De afwezigheid van steunberen op de plattegrond, behoudens een tweetal contreforten aan de oostzijde van de rechtgesloten noordbeuk, wijst in dezelfde richting. Steunberen waren kennelijk in constructief opzicht overbodig. Was de noordbeuk recht gesloten, de zuidbeuk liep uit in een driezijdige absis. Noord- en zuidbeuk werden van elkaar gescheiden door tien zuilen en twee halfzuilen. Deze zuidbeuk moet identiek zijn met het 'chorus Venerabilis Sacramenti', dat in 1474 'in ecclesia hujus conventus' werd gebouwd.³¹ Op 20 maart van dat jaar gaf Arnold van Goch de rente van een malder tarwe op een huis en akkers gelegen in de parochie van Oyen ten behoeve van de bouw.³² Indien juist dan volgt hieruit dat de kloosterkerk aanvankelijk, voor 1474, niet groter was dan de noordbeuk. Mede gelet op de ligging van deze beuk langs het water en ten opzichte van het gehele complex is deze veronderstelling verdedigbaar.³³ In 1475 volgde de oprichting van de broederschap van het Eerbidwaardig Sacrament.

De eerdergenoemde Arnold van Goch was één van de twee dekens van het eerste uur.³⁴ Het sacramentskoor was royaal van opzet en bood ruimte aan altaren toegewijd behalve aan het Heilig Sacrament, aan het Heilig Graf, Anna en Jozef³⁵ (afb. 23). Daarnaast vonden zich buiten dit koor, dus elders in der kerk, nog altaren ter ere van de Zoete Naam, Onze Lieve

Vrouw van Zeven Smarten, Onze lieve Vrouw van de Rozenkrans, Jacobus, Dominicus en Catharina van Siëna.³⁶ In 1609-1610 werd onderhandeld met Jan Symonsz., een Amsterdamse schilder, over het vervaardigen van een altaarstuk voorstellend de 'Geboorte van Christus'.³⁷ In de noordbeuk van de kerk bevond zich het oxaal dat het 'chorum fratrum' scheidde van de rest van de kerk. Op de plattegrond van 1639 is dit oxaal maar gedeeltelijk ingetekend. Wellicht was het toen niet langer gaaf aanwezig en werd het beschadigd door vijandig granaatvuur tijdens de belegering van de stad (1629) of vernield door de soldaten van Frederik Hendrik, toen dezen korte tijd in het klooster waren gehuisvest. Door middel van een wenteltrap was sedert 1565 het koor van de broeders rechtstreeks bereikbaar vanuit het dormitorium, dat op de verdieping van het direkt aangrenzende gedeelte van het klooster was ondergebracht.³⁸ In het holst van de nacht waren de predikbroeders gewoon in het koor van de kerk het nachtofficie te bidden. Het oudst vermelde oxaal dateert van 1488 en werd beschilderd door de Keulse broeder Werboldus Petrus en broeder Wilhelmus Lit.³⁹ In de jaren volgend op de woelige periode van de beeldenstorm werd naast het koorgestoelte⁴⁰ ook het oxaal vernield.⁴¹ Tussen het 'chorum fratrum' en het 'chorum Fraternalitatis Venerabilis Sacramenti' werd in 1591 het sacramentshuis geplaatst.⁴² Wat betreft glas-in-lood aanwezig in de kerk is uit de stadsrekeningen bekend dat het stadsbestuur na de beeldenstorm van 1566 aan glazenier Arent Jorissen een venster opdroeg, te plaatsen achter het hoofdaltaar van de kerk. Dit glas-in-loodvenster stelde de 'Kruisiging' voor en werd ontworpen door mr. Gerrit de Schilder.⁴³ In 1587 werd in de kerk een nieuw orgel geplaatst.⁴⁴ De toren die de kerk bekroonde werd in 1534 gerepareerd,⁴⁵ terwijl volgens Meyer ook in 1614 herstel plaatsvond.⁴⁶ In 1620 kreeg de westelijke toegangsdeur tot de kerk een nieuwe vestibule.⁴⁷

Kloostergang en kloosterpoort

Hoewel het *claustrum* van het klooster te bereiken was vanuit de kerk, was het met name de Predikherenkloostergang die bedoeld was de behuizing van de broeders te ontsluiten. Het is deze ingang die, bekend vanuit archiefstukken, verkeerd geïnterpreteerd werd doordat aanwijzingen in de huidige bebouwing ontbraken.⁴⁸ In de koopakte van 1641 wordt met betrekking tot deze kloostergang met de daarbijbehorende poort gesproken van de 'Predickherenvuerpoort'⁴⁹, terwijl in een schepenakte van 13 december 1611 sprake is van 'een ganck, dair men doir gaet van de Hijntemerstraet tot den Convente van de Predica-

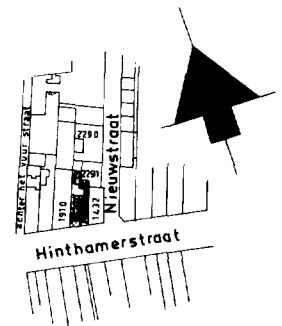
NO 26 | NO 28 | ACHTER | NO 30 HET VUURSTAAL | NO 32 DE VERGULDE SPEELWAGEN | NO 34 HET VERGULD LEEUWKE | NO 36, 38 DE BLOEIENDE PEPERBOOM | NO 40 DE ROOSE KRANS | NIEUWSTRAAT
 HET VUURSTRAAT | kad. NP 1461 | aangelegd in 1643
 kad. NP 1462

HINTHAMERSTRAAT 26 T/M 40

HINTHAMERSTRAAT | NO 2 DE ROOSE KRANS | NO 4, 5 DE GEUZENSCHIJL | NO 8 = W20 NOG ONBEROUMD | NO 10
 kad. NP 1461 | kad. NP 1460

NIEUWSTRAAT 2 T/M 10

SITUATIE: GEM'S-BOSCH
 SECTIE: H NO: 2292

Afb. 12 Rehabilitatieplan winkelpand met bovenwoning, Hinthamerstraat 36/38, 's-Hertogenbosch, straatgevels (tek. Architectenburo J. van der Vaart, 's-Hertogenbosch).

ren ende den watere, die Dieze genoemd'.⁵⁰ Op het plan van 1639 heeft de 'vuerpoort' een zeer onregelmatig, hoekig en afgeschuind verloop. Na invoeging van het verkleinde grondplan in het kadastraal minuutplan bleek deze 'vuerpoort' nagenoeg samen te vallen met het pand Hinthamerstraat 36/38. Bij rehabilitatiewerkzaamheden in de periode van 1975 tot 1980 van het bewuste pand, genaamd 'De Bloeiende Peperboom', kwam inderdaad vast te staan dat dit huis was geschoven tussen de panden Hinthamerstraat 34 ('t Verguld Leeuwke') en 40 ('De Roosekrans') en nooit eigen bouwmuren heeft gehad (afb. 12-15). Aan de westzijde van pand nummer 40, tot het midden van de 17e eeuw buitenmuur van 'De Roosekrans', bezat de dakvoet een overkragende fries van spits- en rondbogen daterend uit verschillende bouwperiodes (afb. 16-18). De zuidoosthoek van pand nummer 34, eveneens tot het midden van de 17e eeuw buitenmuur van 't Verguld Leeuwke', was voorzien van een hoekketting van verspringende blokken natuursteen. Bovendien bestond de oostelij-

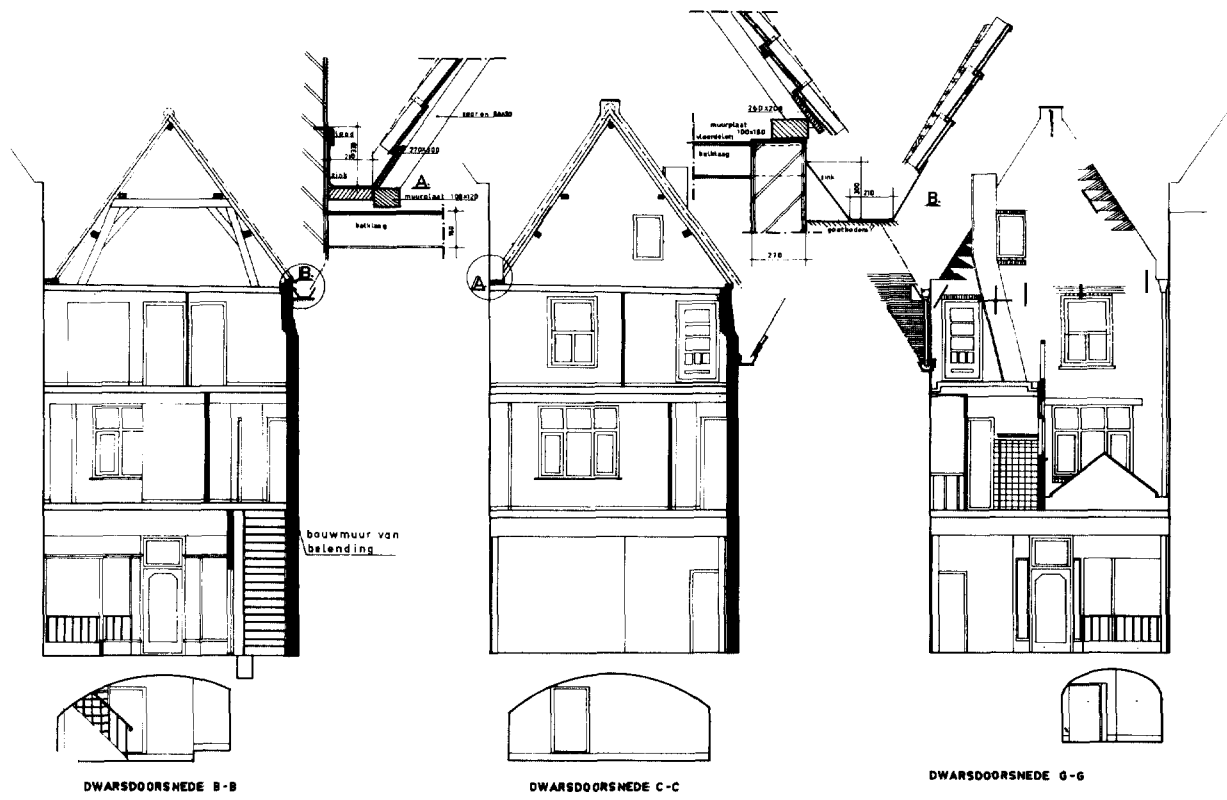
ke gevel van 't Verguld Leeuwke' uit gevoegd schoon metselwerk (afb. 19). De bovengenoemde bouwkundige details van muren die eeuwenlang in het zicht waren, accentueerden de open doorgang tussen 't Verguld Leeuwke' en 'De Roosekrans'. Nadat koopman Blom en pensionaris Gans in 1641 onder andere 't Verguld Leeuwke' en 'De Roosekrans' gekocht hadden, kon 'De Bloeiende Peperboom', het pand Hinthamerstraat 36/38, gebouwd worden. Dat deze bouw gerealiseerd werd met gebruikmaking van oude materialen is niet uitgesloten. Immers na de sloop van het complex waren er bouwmaterialen in overvloed. Door de aanleg in diezelfde tijd van de Eerste Nieuwstraat ten koste van het pand 'De Molenstein' verloor de 'vuerpoort' van het voormalig predikbroedersklooster haar functie (afb. 20).

Jan Bueckentop c.s.

In het laatste kwart van de 15e eeuw woonde aan de Predikherenkloostergang een zekere Jan Buecken-

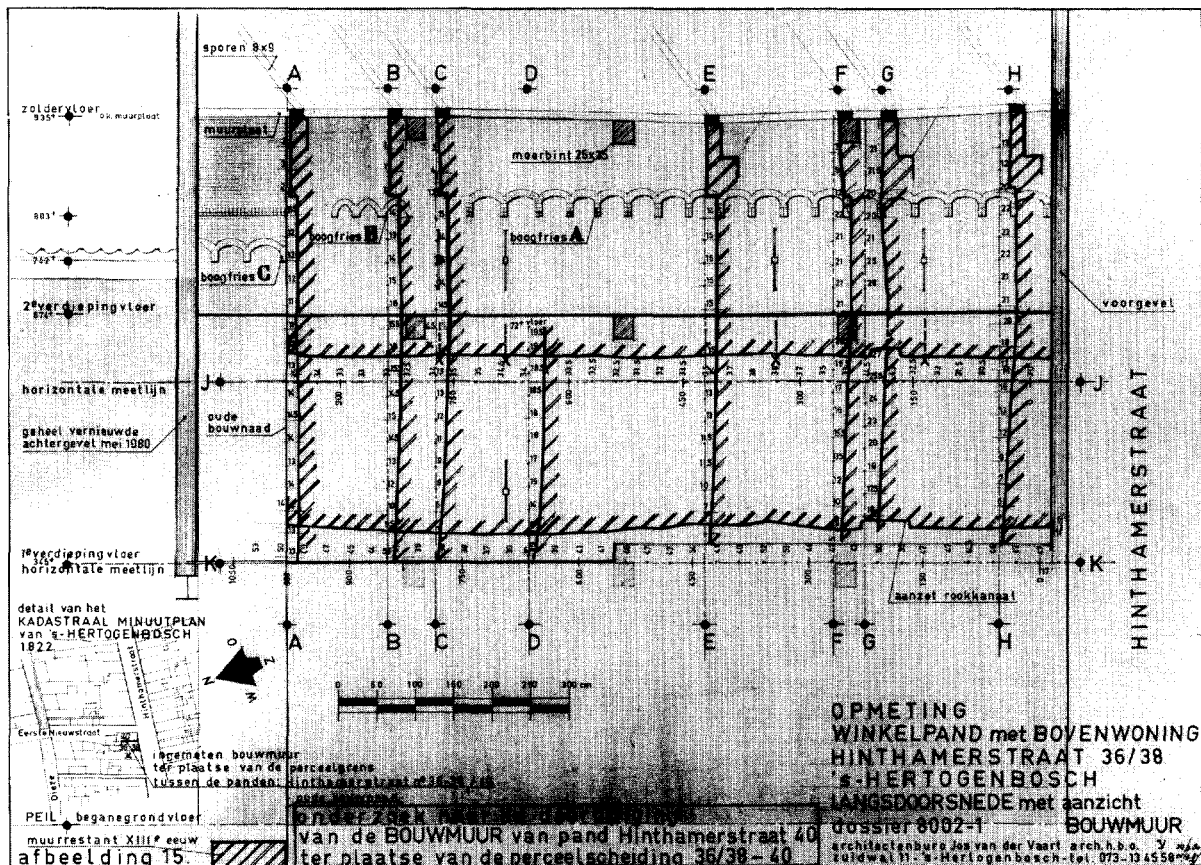

Afb. 13 Rehabilitatieplan winkelpand met bovenwoning, Hinthamerstraat 36/38, 's-Hertogenbosch, plans van de bestaande toestand (tek. Architectenburo J. van der Vaart, 's-Hertogenbosch).

Afb. 14 Rehabilitatieplan winkelpand met bovenwoning, Hinthamerstraat 36/38, 's-Hertogenbosch, dwarsdoorsneden van de bestaande toestand (tek. Architectenburo J. van der Vaart, 's-Hertogenbosch).

Afb. 15 Opmeting winkelpand met bovenwoning, Hinthamerstraat 36/38, 's-Hertogenbosch, langsdoorsneden met aanzicht van de bouwmuur. Onderzoek naar de doorbuiging van de bouwmuur van het pand Hinthamerstraat 40, ter plaatse van de perceelscheiding Hinthamerstraat 36/38 - Hinthamerstraat 40. Duidelijk waarneembaar zijn de rondboogfriezen A en C en de oudere spitsboogfries B (zie afb. 16-18). Opvallend is ook de oude bouwnaad die correspondeert met een vermoedelijk dertiende-eeuws muurrestant en met nog bestaand, opgaand metselwerk (tek. Architectenburo J. van der Vaart, 's-Hertogenbosch).

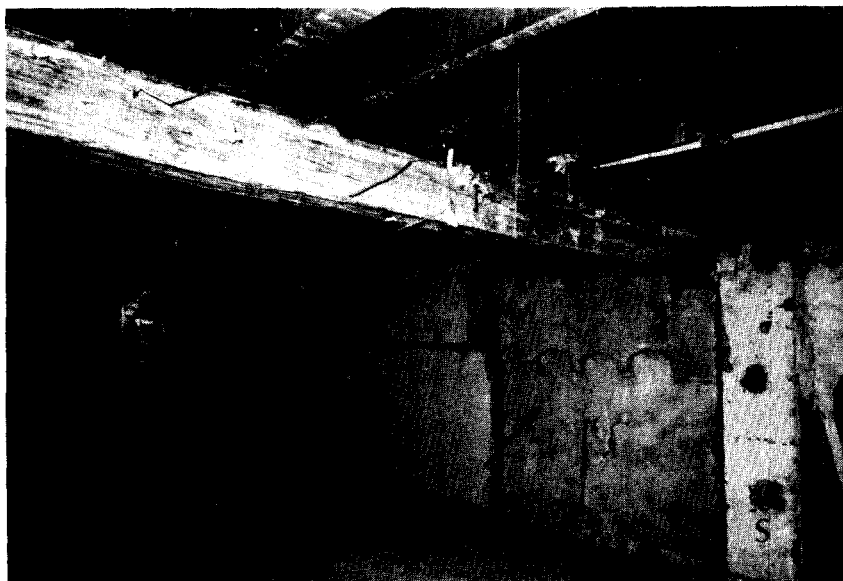
top. Deze had op 8 november 1475 huis en erf gekocht van de predikbroeders (afb. 21). Bij de koop had Bueckentop bedongen dat hij een poort zou mogen maken die hem toegang zou verschaffen tot de kloostergang. Bovendien kreeg hij toen het recht 'doer den voirs ghanck des voirs convents zijn gebuyck ende recht van te weegen totter gemeynder Hynthamerstrate voirs. met wagen end perde ghaen ende wedercomme comen van hier ende van daer'.⁵¹ Deze rechten hadden een zakelijk karakter. Na Bueckentops dood verkocht diens weduwe Elysabeth op 18 november 1503 huis en erf aan Roever, zoon van wijlen Godefroyt Rovers, handschoenmaker 'tsamen mitten brieven ende instrumenten met allen den rechten'.⁵² De rechtsopvolger van Roever was Wouter Diericzoene die op 15 december 1532 huis en erf kocht 'mit zijnen servituyten'.⁵³ Deze Wouter raakte vervolgens in conflict met de predikbroeders toen deze laatsten het slot van de poort veranderden en zodoende Wouter zijn uitwegmogelijkheid ontnamen. Ten processe slaagde deze bewoner van de Predikherenkloostergang er evenwel afdoende in zijn rechten met bewijzen te staven zodat de predikbroeders veroordeeld werden toe te laten dat Wouter van de kloosterpoort gebruik maakte. De predikbroeders hadden nog al eens overlast van ongewenste bezoekers te verduren. Brouwer meldt hoe in 1548 de kloostergang ('ambitus') met een hek werd afgesloten vanwege de onbeschaamdheid van de Bossche burgers.⁵⁴

Klooster

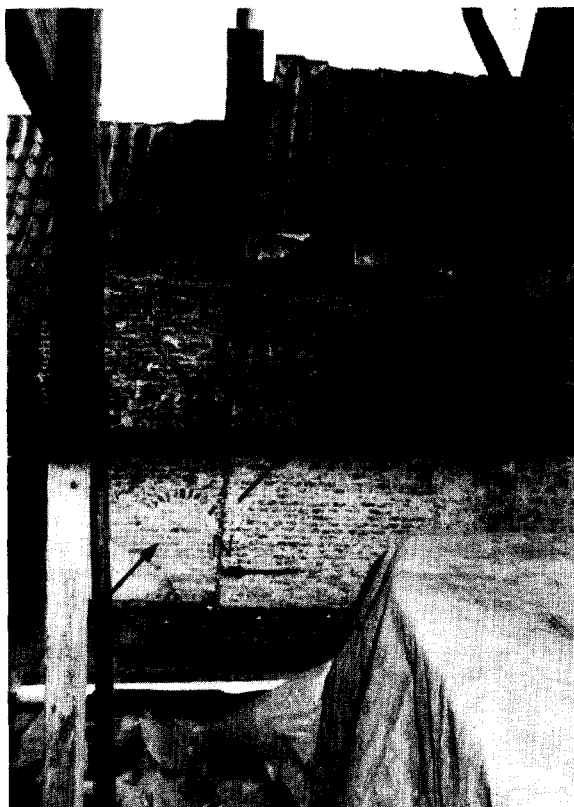
Vanuit de Hinthamerstraat bereikte men via de Predikherenkloostergang na zo'n 60 meter de eerste brug over de Dieze. Rechts had men vrij zicht op de kloosterkerk, gebouwd langs en over het water. De Diezemuren ter plaatse van de kerk werden in 1545 vernieuwd.⁵⁵ Zoals eerder gesteld was de westzijde van de kerk te bereiken middels een aftakking van de Predikherenkloostergang. Dan moest men wel opnieuw water passeren. Vermoedelijk betrof het hier het voormalig kloosterriool (afb. 21). Dit blijkt uit een afspraak van 6 augustus 1425 waarbij broeder Jan van Zonne namens het convent aan Pieter die Gorter beloofde een stenen gevel te bouwen tegenover de oude latrine.⁵⁶ Jaren later, in 1453, kregen de broeders bij testament het recht van Peter die Gorter retour.⁵⁷

Ook twee akten uit 1413 zijn van belang voor de duiding van de bedoelde waterloop.⁵⁸ Daarin is sprake van de gracht van het klooster der predikheren. Uit de context blijkt dat riool en gracht een en dezelfde moet zijn geweest. De waterloop bleef grotendeels bestaan na de sloop van het klooster in 1641. Blijkens een opschrift op een 18e-eeuwse grondkaart van het terrein van het voormalig predikbroedersklooster werd het water eerst in 1739 gedempt.⁵⁹ Kennelijk werd het lange tijd geflankeerd door wilgenbomen. De aangrenzende tuin heet op het grondplan van 1639 de 'willege thuijn'.

Dezelfde plattegrond toont een drietal gebouwen, waarvan er een gebouwd is boven het voormalig

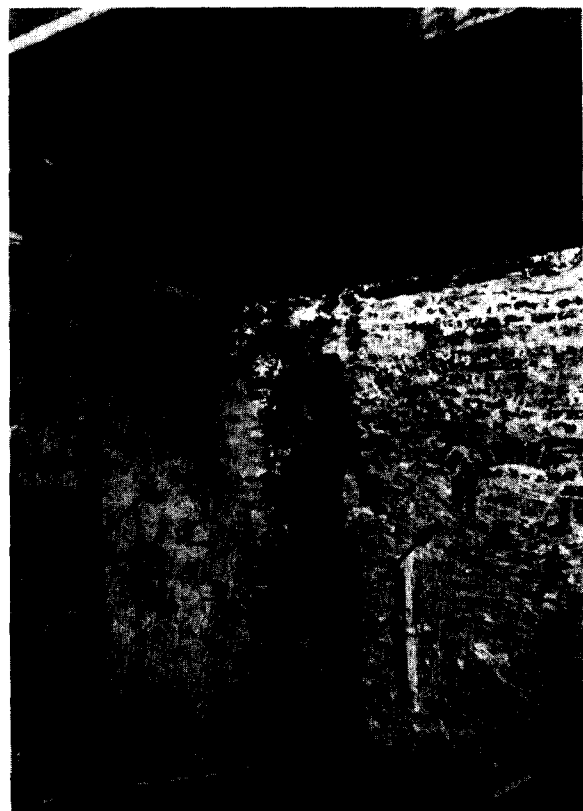
Afb. 16-18 Dakvoet met overkragende friezen van spits- (afb. 18 rechts) en rondbogen (afb. 16-17 boven en boven rechts) uit verschillende bouwperiodes van het pand Hinthamerstraat 40, 'De Roosekrans', westzijde. Pijlen geven de dakvoet met de friezen aan, voor en na het verwijderen van de stuclaag. De bedoelde dakvoet moet vanuit de Predikherenkloostergang aan de zijde van de 'De Roosekrans' te zien zijn geweest. Op afbeelding 18 is tevens de bouwnaad zichtbaar (N) (zie afb. 15). Ter plaatsbepaling zijn een balk (B) en een schoorsteen (S) met behulp van letters gemarkeerd (foto's auteur).

kloosterriool. De ligging van deze gebouwen maakt het aannemelijk dat sprake is van het washuis. Brouwer vertelt hoe in 1527 baldadige soldaten van graaf Floris van Egmond hun paarden onder andere stalden in het 'lavorium'⁶⁰ (afb. 11).

'Sieckhuys'

Tegenover de toegangsweg naar de kloosterkerk lagen parallel aan de kloostergang enige gebouwen. Opvallend is de situering ervan buiten het eigenlijke

kloostercomplex, nagenoeg geheel afgesloten en ommuurd (afb. 11). Gaat het hier om het ziekenhuis, vanwege epidemiegevaar aan de periferie gelegen? Op 19 november 1495 legateerde Margareta, weduwe van Henric Sanders, ten behoeve van de ziekenboeg twee bedden met dekens ('duos lectos cum lectisterniis').⁶¹ Ook Heylwig, dochter van Wilhelmus van Rys en weduwe van Nicola Gerard vergat het klooster niet en liet in 1505 bij testament onder meer zes rijngulden na voor het 'sieckhuys'.⁶² In 1546 was het 'antiqua domo infirmorum' verworpen tot een ruïne en werd een tweetal nieuwe kamers gebouwd.⁶³ In 1556 tenslotte werden de ziekenkamers voorzien van een nieuw plafond.⁶⁴ Het terrein achter de vermoedelijke ziekenkamers was in 1639 in gebruik als 'blijckvelt'.⁶⁵

De Predikherenkloostergang leidde uiteindelijk naar een klein binnenplaatsje, achter een tweede kloosterpoort, een soort voorhof voordat men het eigenlijke kloostercomplex bereikte. De portiersloge zal zich hier wel bevonden hebben. Maar vonden hier ook extranei, tertiariissen of familieleden onderdak wanneer het eigenlijke gastenkwartier vol was? Vanaf het genoemde binnenplaatsje kwam men via een brug over het voormalig kloosterriool op een ombouwde binnenruimte. De zuidzijde van deze plaats was geheel gesloten. De privé-gebouwen van de broeders waren zo nogal naar binnen gekeerd en niet toegankelijk voor buitenstaanders. Aan de noordzijde lag een aantal gebouwen, die gezien wederom hun ligging een economische functie kunnen hebben gehad. Brouwer noemt in zijn *Chronicon* een brouwerij.⁶⁶ In de verkoopakte van 31 augustus 1641 zou

Afb. 19 Hoekketting van verspringende blokken natuursteen, te zien in de zuidoost-hoek van het pand Hinthamerstraat 34, 't Verguld Leeuwke'. Pijlen duiden op de hoekketting die tot het midden van de zeventiende eeuw de Predikherenkloostergang markeerde aan de zijde van 't Verguld Leeuwke' (foto auteur).

men een argument kunnen lezen voor de situering van 't Brouwhuys' achter het eigenlijke predikbroedersklooster aan de genoemde plaats.⁶⁷ Ofschoon daarvan uit de archivalia niets blijkt, zal het klooster vermoedelijk ook wel een eigen bakkerij hebben gehad. De ligging van een bakkerij aan deze binnenplaats laat zich raden. Op grond van de speciale vorm zou het octagonale gebouwtje aan de tuin gelegen een volière kunnen zijn geweest.

Gastenkwartier

Wanneer men het grondplan van het Bossche predikbroedersklooster bestudeert valt op de lange weg die een bezoeker moest gaan om door te dringen tot het hart van het complex. Het klooster kende een sterke beslotenheid. Bibliotheek, refter en kapittelzaal waren voorbehouden aan de leden van de kloostergemeenschap. Gasten vonden daarbuiten onderdak in het gastenkwartier. Ruimten die hiertoe behoorden lagen rondom een kleine binnenhof van 15 bij 17 meter, te bereiken vanaf de eerder besproken binnenplaats (afb. 11). Brouwer verhaalt hoe bij het bezoek van keizer Karel V aan de stad in 1545 een deel van zijn gevolg was ondergebracht in het klooster, 'occupans omnes hospitum cameras tam inferiores quam superiores'.⁶⁸ Het gastenkwartier bestond dus uit twee verdiepingen.

Eerder, in 1481, was de toenmalige landsheer zelf te gast in het klooster. Aartshertog Maximiliaan woonde in dat jaar het veertiende kapittel van de Orde van het Gulden Vlies bij.⁶⁹ Vermoedelijk sindsdien kende het Bossche klooster een 'Camera Caesarea'. Volgens

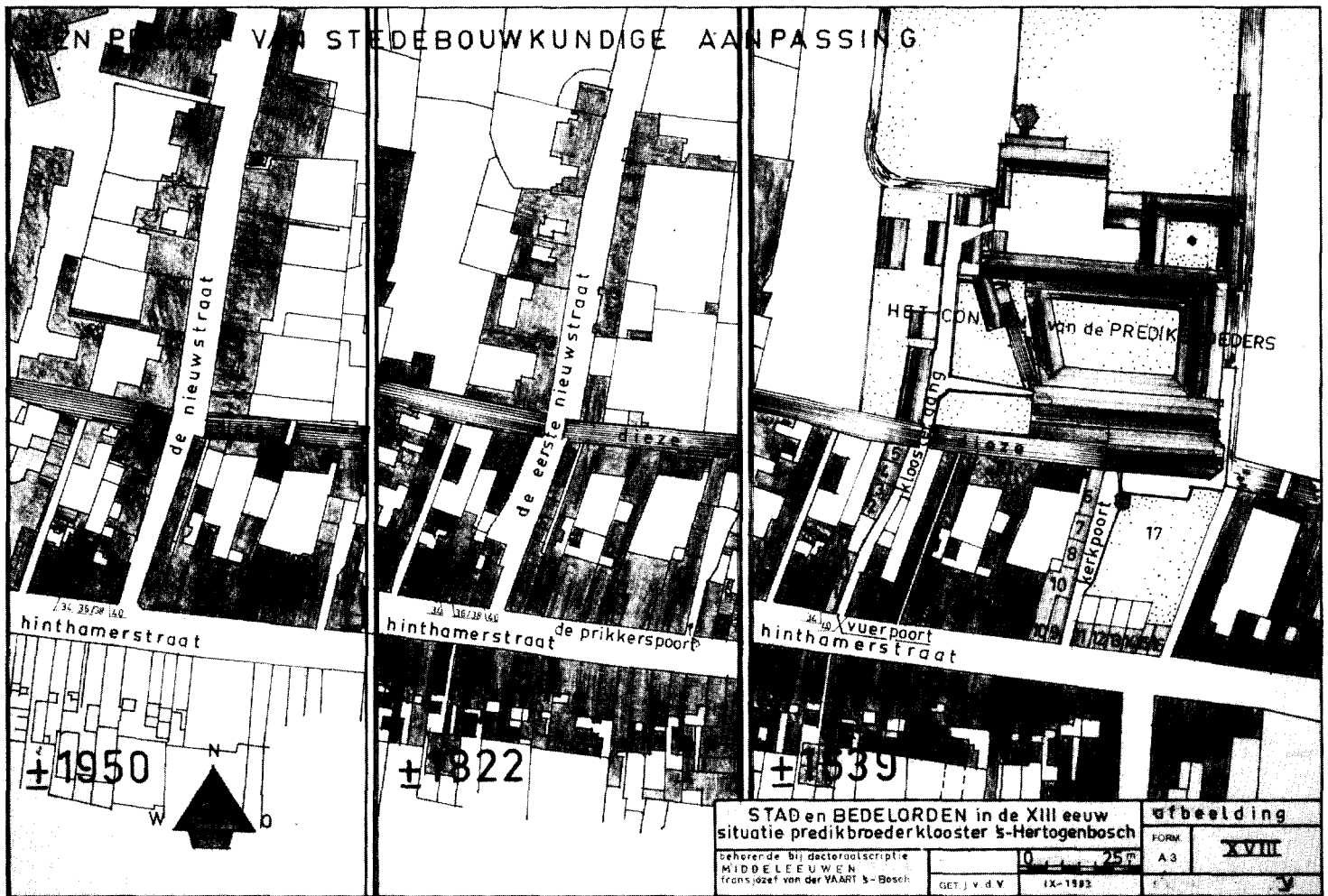
Meyer was dit vertrek exclusief bestemd voor de landsvorst en andere hoge gasten.⁷⁰ Opmerkelijk is dat deze kamer slechts eenmaal door Brouwer vermeld wordt. In 1556 werd de 'camera caesarea et exulum' versierd met gevarieerde schilderijen.⁷¹ Over de exacte locatie van dit keizerlijke vertrek komen we van Brouwer niets te weten. Maar op het grondplan van 1639 komt het vertrek dat aan drie zijden vrij ligt en gebouwd is tegen het gastenkwartier er voor in aanmerking (afb. 2). In ieder geval bood deze ruimte hoge gasten een aanzienlijke mate van *privacy*! Uit een akte van 18 augustus 1617 blijkt dat de 'Camera Caesarea' twee verdiepingen telde.⁷²

Kloosterkeuken

De oostvleugel van het hof moet met grote waarschijnlijkheid in beslag zijn genomen door de keuken (afb. 11). Hiervoor pleit de gunstige ligging ten opzichte van het gastenkwartier en het eigenlijke klooster zodat beide vanuit dezelfde keuken bediend konden worden. Ook de eerdergenoemde akte van 18 augustus 1617 maakt dit duidelijk. Toen kregen de predikbroeders toestemming het fundament van de nieuw te bouwen keuken voor de bestaande rooilijn van het klooster in de erfscheiding op te trekken. De nieuwe keuken stak zodoende enigszins uit in de gracht die hier de percelen van de broeders en van de Tafel van de Heilige Geest gescheiden hield, hetgeen op het grondplan van 1639 goed te zien is. Het overblijvende gedeelte van de waterloop moest overeenkomstig de afspraak van 1617 zo breed zijn dat 'daerdoor een middelbaer schuyte can passeren'.⁷³

De Tafel stond toe dat de broeders om in hun keuken 'licht te scheppen' beglaasde vensters maakten, voorzien van ijzeren spijlen en naar binnen draaiend. Om het vrije gezicht van de Tafel niet te ontnemen of te belemmeren mochten de vensters van de keuken, van de verdieping erboven en op de zolder niet groter zijn dan die 'opte ierste verdiepinghe vande camer der Predickheeren daer omtrent, genoemd des keyzers camere'.⁷⁴ In ruil voor haar soepele houding inzake de nieuwe kloosterkeuken, kreeg de Tafel van de Heilige Geest het recht de gracht, die dwars over het kloosterterrein liep, bevaarbaar te houden voor haar eigen schepen.⁷⁵

Aan het hof van de keuken en het gastenkwartier waren blijkens de tekening van 1639 nog enige vertrekken gelegen. Het klooster kende in ieder geval een zomerrefter en een provisiekamer.⁷⁶ Beide werden tijdens de beeldenstorm verwoest, maar in 1569 volledig hersteld. Niet alleen – als vanzelfsprekend – de provisiekamer, maar vanwege een functionele bediening ook de zomerrefter moesten in de directe nabijheid van de keuken gesitueerd zijn geweest.

Afb. 20 Situatie van het predikbroedersklooster te 's-Hertogenbosch, een proces van stedenbouwkundige aanpassing. Door de aanleg na de sloop van het klooster in 1641 van de Eerste Nieuwstraat en de huidige Sint Josephstraat, ter ontsluiting van het voormalige kloosterterrein, verloor de Predikherenkloostergang haar functie en werd bebouwd met het pand 'De Bloeiende Peperboom' (Hinhamerstraat 36/38).

Clastrum met aangrenzende gebouwen

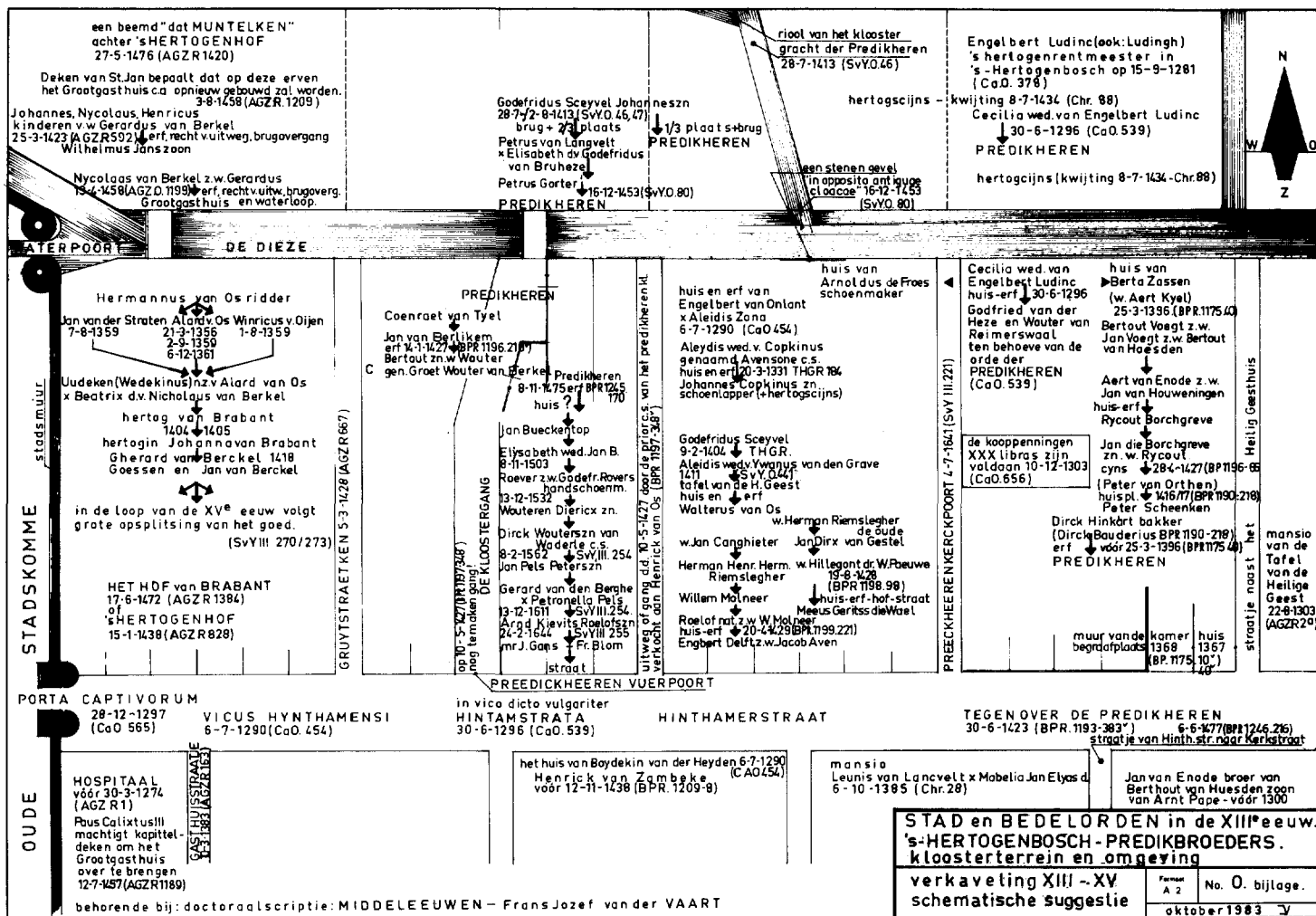
Op de plattegrond van 1639 is het centrale trapportaal gemakkelijk te ontdekken. Het vormde de belangrijkste verbinding met het *clastrum* en met de slaap- en studieverdieping. Zoals de naam reeds aangeeft sloot het *clastrum* de belangrijkste kloostervertrekken af voor verkeer met de buitenwereld. Als architectonisch element vormde het *clastrum* een even praktische als harmonische verbinding tussen de verschillende kloosterruimten. Het Bossche *clastrum* omsloot een trapeziumvormig pandhof van ongeveer 20 bij 27 meter. Telden de beide korte wanden zeven 'glaesLichten', de noordwand omvatte twaalf en de zuidwand elf beglaasde raamopeningen.⁷⁷ Na de beeldenstorm, in 1569, werden hier 36 nieuwe ramen geplaatst.⁷⁸

Ingegeven door het ritme van bidden, eten en werken waren in de loop der eeuwen de kloosterkerk, kapittelzaal, refter en *dormitorium* op een bepaalde wijze rond het pandhof geordend. Het ideale kloosterplan, ontwikkeld vanaf de vroege middeleeuwen door de contemplatieve orden, werd in de 13e eeuw overgenomen door de predik- en minderbroeders. Zoals vóór hen kloosterlingen levend volgens de regel van Benedictus, waren de volgelingen van Dominicus gewoon na de dagelijkse conventsmis naar de kapittelzaal te trekken om uit het *martyrologium* te lezen en

conventuele aangelegenheden te bespreken.⁷⁹ Bovendien vond er het wekelijkse kapittel plaats. De situering van de kapittelzaal dichtbij het 'chorum fratrum' lijdt dan ook geen twijfel (afb. 11). Kapittelzaal en fraterskoor zullen slechts door de sacristie van elkaar gescheiden zijn geweest.⁸⁰ Voor de locatie van de kapittelzaal in de oostvleugel van het Bossche klooster kan bovendien een argument ontleend worden aan een akte van 30 augustus 1589. Nu zo'n 400 jaar geleden rezen problemen tussen de Tafel van de Heilige Geest en het klooster naar aanleiding 'van seekere rame met eenen vensteren bijden voirs. heyligees meester doen maken ende stellen inde sijdelmuer vande huysinge der tafele voirs. tegen over tcapittelhuys des voirs. convents'.⁸¹

Net als de afspraak van 1617 over de kloosterkeuken, was het onderhavige geschil burendrechtelijk van aard. Door het maken van een venster in de muur van de Tafel met zicht op de kapittelzaal voelde het convent zich – begrijpelijkerwijs – benadeeld en in zijn *privacy* aangetast. Nadat arbiters op 28 juni 1589 'oculaer inspectie' hadden gehouden, beslisten zij bij tussenvonnis 'dat de voirs. heyligees meester bij provisie tvensteren uuyte voirs. rame sal nemen ende deselve rame toemetsen ter dicte als de muere te voeren geweest is'.⁸² Bovendien kregen partijen twee jaar de tijd hun stellingen met bewijzen te staven. Uit de bronnen blijkt evenwel niet of partijen in hun bewijs-

STAD en BEDELORDEN in de XIII eeuw		afbeelding	
situatie predikbroedersklooster 's-Hertogenbosch		FORM.	XVIII
behorende bij doctoraatscriptie		A 3	
MIDDELEEUWEN			
frans. Jozef van der VAART 's-Bosch			
GET. v. d. V.	IX-1983		

Afb. 21 Schematische suggestie van de verkaveling in de periode van de 13e tot de 16e eeuw van het terrein van het Bossche predikbroeders-klooster met omgeving. Ingetekend zijn de grondoverdrachten ter plaatse voor zover bekend.

Legende:

- BPR. Gemeente-archief Den Bosch, Bosch schepenenprotocol, gevolgd door regestnummer.
- Chr. Brouwer, J., *Chronicon conventus Buscoducensis ordinis praedicatorum et historia monasterii Worcumiensis* (editie G. A. Meyer), 's-Hertogenbosch 1908, gevolgd door paginanummer.
- Ca.O. Camps, H. P. H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*, twee stukken, 's-Gravenhage 1979, gevolgd door oorkondennummer.
- T.H.G.R. Kappelhof, A. C. M., *Het Archief van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch, Regesten van oorkonden 1271-1359 (nr. 1-465)*, I, Den Bosch 1980, gevolgd door regestnummer.
- A.G.Z.R. Rooij, H. J. M. van, *Het oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch, II, Regestenlijst, 's-Hertogenbosch 1963*, gevolgd door regestnummer.
- S.v.Y.III. Sasse van Yssel, A. F. O. van, *De voorname Huisen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch, Alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen, Aanteekeningen uit de Bossche Schepenenprotocollen, Loopende van 1500-1810*, III, 's-Hertogenbosch 1910, gevolgd door paginanummer.
- S.v.Y.O. Sasse van Yssel, A. F. O. van, *Nieuwe Catalogus der Oorkonden en handschriften, Berustende in de Boekery van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, Eerste Supplement, 's-Hertogenbosch 1915*, gevolgd door regestnummer.

opdracht slaagden en evenmin hoe de affaire afliep. De Bossche kapittelzaal was, in ieder geval gedurende de 15e eeuw, ook in gebruik voor bijeenkomsten van de ambachten 'ende in andere gemeyne' (andere openbare instanties). Dat de deelnemers aan dergelijke vergaderingen niet via de kerk en de pandgang de kapittelzaal hoefden te bereiken blijkt uit de plattegrond van 1639. Zonder het kloostercomplex te hoeven betreden was de kapittelzaal bereikbaar via de Predikherenkerkpoort en een speciale gang ten oosten van de kloosterkerk (afb. 11). Voor de overlast die desalniettemin het klooster in de loop der tijden berokkend werd, bood de stad in 1496 een gebrandschilderd raam aan voor het venster 'int pand tegen de capittel camer over'.⁸³ De betrokken glazenier, Willem Lombart, leverde omstreeks dezelfde tijd glas aan de Lieve Vrouwe Broederschapkapel in de Sint Jan.⁸⁴

Een van de ambachten die een periode lang het predikbroedersklooster frequenteerde, was het gilde van de bontwerkers. Voor 'acht ponden, twee salmen ende andere gerichticheyden' hadden de bontwerkers zelfs een eigen kapel 'aen den pant'.⁸⁵ Vanwege de gemakkelijke bereikbaarheid zal deze kapel wel ten zuid-oosten van het *claustrum* gelegen hebben. Toen

de broeders door de bouw van een muur de kapel hadden verkleind staakte het gilde de overeengekomen betaling.⁸⁶ Op 8 augustus 1545 kwamen partijen tot een minnelijke schikking: de bontwerkers zouden de achterstallige betalingen voldoen maar in het vervolg slechts betalen 'die somme van vyftich stivers ende noch op die twee hoechtyde dagen het gewoonlick wasch'.⁸⁷ Lang heeft deze afspraak niet mogen stand houden. Brouwer die de hele affaire bespreekt, meldt dat korte tijd later de kapel werd verlaten.⁸⁸ Hoewel nergens in de stukken expliciet gesproken wordt over de refer, moet de betrekkelijk lange ruimte grenzend aan de kapittelzaal en gunstig gelegen ten opzichte van de keuken, de eetzaal van het klooster zijn (afb. 11).

Bibliotheek en *calefactorium*

De kloostervleugel ten noorden van het *claustrum* zal onder meer in beslag zijn genomen door de bibliotheek (afb. 11). Volgens Wolfs, die een opsomming geeft van een aantal nog bestaande boeken die eens tot de collectie van het Bossche klooster behoorden, werd de bibliotheek in 1419 door de stadsbrand verwoest maar spoedig herbouwd. Volgens hem zou in 1481 Aartshertog Maximiliaan een som geld hebben geschonken voor de aanschaf van boeken.⁸⁹ In 1514 werd de bibliotheek met een beschilderd houten gewelf gedekt⁹⁰ en in 1571 was het Godefridus van Mierlo, bisschop van Haarlem, oud-broeder van het Bossche convent en oud-provinciaal van de orde, die herstel van de bibliotheek na de beeldenstorm mogelijk maakte.⁹¹ Volgens Wolfs vermaakte Van Mierlo zijn privé-collectie aan het klooster.⁹² De ruimte grenzend aan de bibliotheek had volgens de plattegrond van 1639 een schouw. De bedoelde ruimte was zo een van de weinige vertrekken binnen het klooster die te verwarmen waren. Slechts enige kamers van het gastenkwartier waren eveneens voorzien van een eigen stookplaats. Omstreeks 1529 hernieuwde prior Anselmus van Gemert het besluit van Jacobus van Calcar, die indertijd als provinciaal (1515-1523) het verbod had uitgevaardigd om in de cellen een haard op te richten.⁹³ Dit besluit was ingegeven 'propter diversa pericula', maar het is duidelijk dat het gevaar van brand daarbij een grote rol speelde.

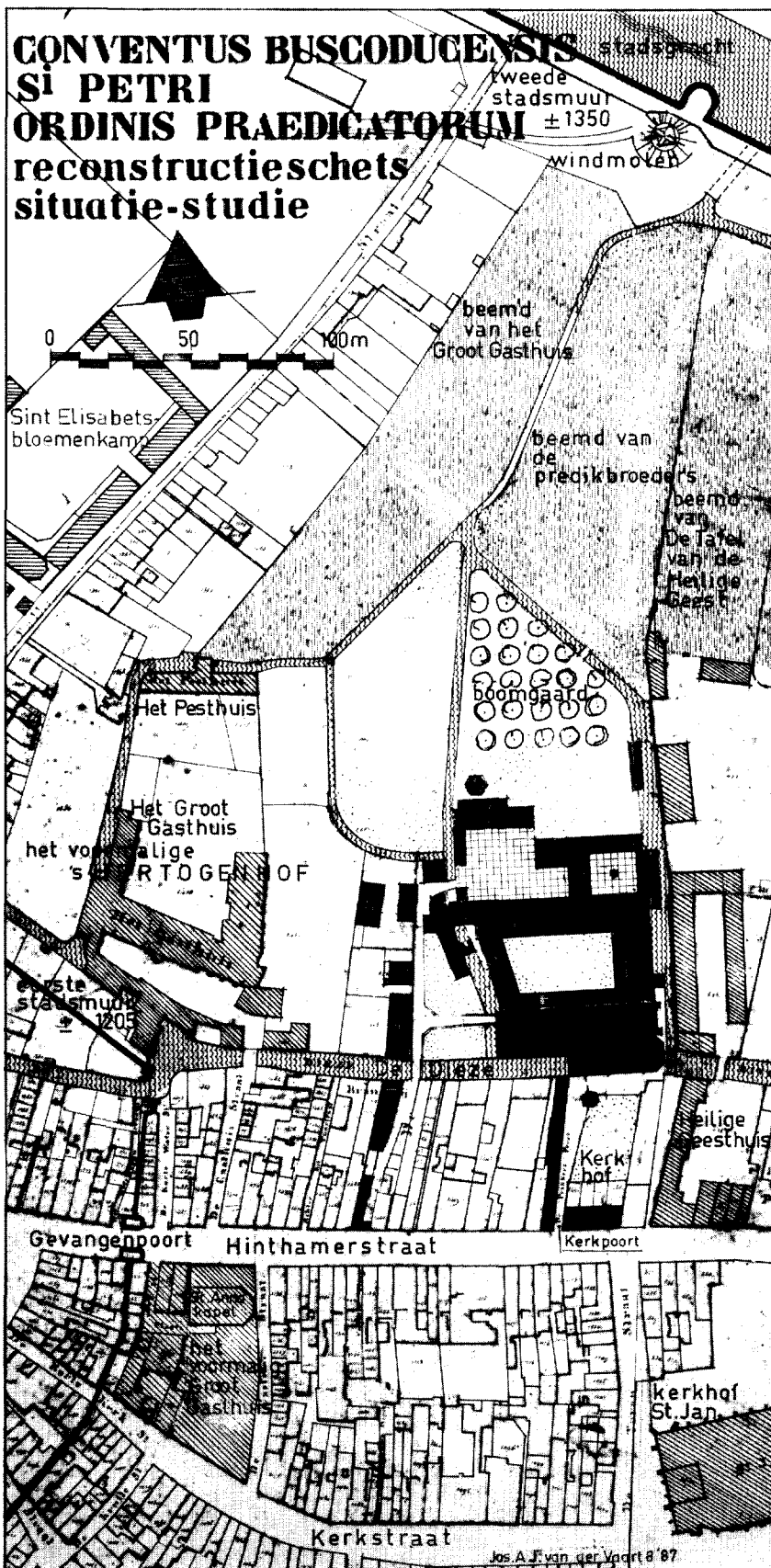
De verwarmde ruimte afgebeeld op de plattegrond van 1639 kan het *calefactorium* zijn geweest, dat de provinciaal, ditmaal Theodoricus van Schoonhoven (1538-1551), in 1541 speciaal voor de novicen en jong-geprofesten liet bouwen (afb. 2, 11). De provinciaal ontzegde daarbij de jonge kloosterlingen uitdrukkelijk de toegang tot de tuin van de broeders.⁹⁴ Beide kloostervleugels die het pandhof omsloten

hebben een bovenverdieping gekend. Het trapportaal in de noordvleugel, afgebeeld op de plattegrond van 1639 en de wetenschap dat vanaf de verdieping via een wenteltrap het fraterskoor te bereiken was⁹⁵, vormen in deze een afdoend bewijs. De bovenverdieping moet geheel in beslag zijn genomen door het *dormitorium*, de slaapzaal die conform de kloosterconstituties van de predikbroeders verdeeld was in cellen. In 1569 werd de glasschade door de beeldenstorm hier aangericht hersteld.⁹⁶ Dat de verdieping bekreond werd door een zolder blijkt uit de vermelding bij Brouwer dat in 1603 het 'solarium dormitorii' werd herbouwd waartoe de stad 200 florijnen bijdroeg.⁹⁷

Kloostertuin en kloosterbeemd

Op de tekening van 1639 is te zien hoe zich ten noorden van het kloostercomplex een grote omheinde ruimte bevond (afb. 2). Het is voor de hand liggend te veronderstellen dat het hier gaat om de conventstuintuin die vanaf 1555 ommuurd werd.⁹⁸ In deze tuin liet prior Antonius van Leendt in 1561 een beeld van Onze Lieve Vrouw van de Vrede opstellen.⁹⁹

Volgens een opschrift op de plattegrond van 1639 lag achter deze conventstuintuin nóg een tuin.¹⁰⁰ Enige vermeldingen uit de kroniek van Brouwer en een zevental akten uit het voormalig kloosterarchief werpen licht op de geleding van dit terrein dat lag tussen de muur van de conventstuintuin in het zuiden en de stadsmuur in het noorden. Vanaf een vroeg moment moet dit terrein zijn toegefallen aan het predikbroedersklooster. Alle bestudeerde bronnen maken in ieder geval de eigendomspretentie van de broeders duidelijk. Bij akte van 7 juni 1597 gaven zij de Tafel van de Heilige Geest voor negen jaar een beemd in gebruik die achter het convent was gelegen tussen de erven van het gasthuis en de Tafel. De broeders verbonden aan de genoemde afspraak de conditie 'dat de Mr. der voors. taefele binnen den zelven tijde zal graven oft doen graven dwers duerden voirs. beempt twee graften, elcken graft wijt twelff voeten ende die weder vullen met straetslijck oft andere aerde, zoe doenelyck zijn zal'.¹⁰¹ Korte tijd later was in ieder geval een van beide grachten gerealiseerd. Op 14 november van hetzelfde jaar 1597 stonden de broeders de rector van de Tafel toe om met 'schuyten oft pleyten' te mogen varen door de gracht van het klooster. Blijkens de bijbehorende akte strekte de bewuste gracht zich uit 'van voer vander Diesen oft gemeynen stroom aff, streckende voorts [. . .] tussen den bo-gaert des voorscreven convents ende den achtersten beempt desselve'.¹⁰² Inmiddels had men tevens een bruggetje gerealiseerd dat de kloostertuin verbond met de in bruikleen gegeven beemd.¹⁰³

Abt. 22 Reconstructie van het Bossche predikbroedersklooster in zijn stedenbouwkundige context. Als uitgangspunt diende het kadastraal minuutplan van omstreeks 1823 (tek. Architectenburo J. van der Vaart, 's-Hertogenbosch).

Kennelijk was de gracht voor de Tafel vanwege de aanvoer van goederen van groot belang. Twintig jaar later verzekerde de toenmalige rector van de Tafel zich opnieuw van het vrije transport over het bewuste water.¹⁰⁴ Op dezelfde dag waarop voor het eerst de vrije doorvaart over de kloostergracht aan de Tafel van de Heilige Geest werd vergund passeerde dezelfde notaris, Robert Lamberts vander Stappen, nog een akte met betrekking tot het terrein van de predikbroeders. Ditmaal ging het over een gebruiksrecht 'ten ewigen dagen' verleend door de broeders op een 'erffnisse als gelegen is achter den beempt des voors. convents ter breyde vanden zelve beempt ende buyten de muere vanden voors. convente, tussen eenen grachte aldaer loopende ter eenre ende der stad muere oft walle ter andere zijden'.¹⁰⁵ Hoewel de originele tekst een hiaat lijkt te vertonen blijkt uit de context dat wederom de Tafel van de Heilige Geest de begunstigde was. Duidelijk wordt dat de Tafel bij deze gelegenheid een erf in gebruik kreeg, dat achter de beemd was gelegen welke zij krachtens de eerder besproken transactie van 7 juni 1597 reeds in erfpacht hield.

De gracht waarvan sprake is in het weergegeven citaat moet dezelfde zijn als de gracht genoemd in de andere akte van 14 november 1597 of tenminste één van beide grachten zijn, genoemd in de akte van 7 juni van dat jaar. Combineert men de gegevens van de verschillende transacties dan ontstaat daaruit met betrekking tot het terrein ten noorden van het klooster het volgende beeld (afb. 22). Het bewuste terrein ingeklemd tussen de muur van de kloostertuin en de stadsmuur bestond uit een beemd waarover de Tafel minimaal één gracht aanlegde voor de aanvoer van haar goederen én een kleiner erf direct grenzend aan de wal. Beide percelen waren na november 1597 in erfpacht bij de Tafel van de Heilige Geest. Het belang van het laatste kleinere erf was ongetwijfeld gelegen in de aanwezigheid ter plaatse van een molen. Op het kadastraal minuutplan van omstreeks 1823 is deze molenwerf nog aanwezig. De molen was 'zonder consent des voors. convents [...] gemaect ende gestelt'.¹⁰⁶ Brouwer die slechts de tweede transactie van 14 november 1597 in zijn *Chronicon* opneemt, noemt de stad als degene die de molen illegaal ('invitis patribus') realiseerde.¹⁰⁷ Bij de vestiging van dit laatste recht van erfpacht verzekerden de predikbroeders zich wel van het gebruiksrecht van een weg 'vanden voors. beempt totter stad walle toe'.¹⁰⁸ Vermoedelijk had de Tafel van de Heilige Geest reeds lang vóór 1597 belangen op het terrein van de predikbroeders. Een belangrijk argument daarvoor vindt men in het akkoord van 15 maart 1562 tussen meester Goyart Lombarts namens de Tafel met de prior van het klooster aan zijn zijde (!) en meester Goyart Cor-

nelisen als meester 'van den groten gasthuys'. De laatste verbond zich toen een zijmuur aan te leggen 'beneffen den erffenisse des gasthuys voirs., soe lanck alst erven desselffs is streckende'.¹⁰⁹

Opmerkelijk is dat de Tafel partij was bij dit akkoord. Wat anders kan de verklaring hiervoor zijn dan dat de Tafel reeds in de zestiger jaren van de 16e eeuw een zakelijk recht bezat op terrein van de broeders. Brouwer vermeldt voor het jaar 1563 de bouw van een baksteenmuur.¹¹⁰ Wolfs meent dat toen de gehele weide ommuurd werd.¹¹¹ Is gezien het akkoord van 1562 niet meer voor de hand liggend de vermelding bij Brouwer te betrekken op de perceelscheiding tussen klooster en gasthuis? Ook het onderhoud kwam volgens de afspraak van maart 1562 voor rekening van het gasthuis. Klooster en Tafel beperkten zich slechts tot het geven van een tegemoetkoming, groot 'vijffhondert carolus gulden eens tot twintich st. tstück'.¹¹² Enige jaren later ontstonden problemen over de onderhoudsplicht. In 1566 was de muur reeds 'in sommege plaetsen [. . .] ruinoese ende gebrekelyck gevallen'.¹¹³ Op 18 juni 1566 stuurde Henricus Bloeyman zijn concept voor een gerechtelijke 'Aensprake', voorzien van een vriendelijk kattebelletje¹¹⁴, aan de prior van het predikbroedersklooster ter correctie. Daarin werd aangedrongen op naleving van het contract van 15 maart 1562. Noch over een gerechtelijk treffen, noch over de afloop van dit conflict is tegenwoordig iets bekend. Nauwelijks twee maanden na de toezending van de 'Aensprake' zou de beeldenstorm het Bossche convent op zijn grondvesten doen trillen en meer schade aanrichten dan enige jaren achterstallig onderhoud zouden hebben gedaan.

Eerste predikbroeders in Den Bosch

Tot nu toe werd het Bossche predikbroedersklooster beschreven gedurende de laatste twee eeuwen van zijn bestaan. Opzet en dispositie werden berekend aan de hand van met name de plattegrond van 1639. Vaak gaf daarbij de onderlinge ligging van de verschillende kloostergebouwen de doorslag. Voor de periode vóór 1419 moet men een belangrijk hulpmiddel als de 17e-eeuwse plattegrond ontberen. In het algemeen zijn de gegevens uit de archieven spaarzaam die ons kunnen inlichten over de komst van de predikbroeders naar Den Bosch en over het eerste klooster in de stad. Ook de kroniek van Brouwer onthult weinig vroege details. De inventaris van het voormalig Bossche kloosterarchief vermeldt onder nummer 2541: 'Losse stukken rondom de stichting van het klooster met verslag over vroegere moeilijkheden sinds de stichting van 1253 (?) te 's-Hertogenbosch'.¹¹⁵

Binnen de verspreidingsmethode van de orde en gezien de betekenis van de jonge stad zou dit jaar 1253 correct kunnen zijn. Bosschenaren genoten toen reeds jaren tolvrijheid in Gelre en in het Heilig Roomse Rijk en dreven handel met afgelegen gebieden.¹¹⁶ Joden en Lombarden drukten reeds vroeg hun stempel op de geldhandel in de stad en verre omstreken.¹¹⁷ Een overzicht van de talrijke instellingen van uiteenlopend karakter die ter plaatse in 1274 aanwezig waren, geeft de schepenbrief ter uitvoering van de laatste wil van Willem van Gent.¹¹⁸ Maar omdat de predikbroeders hierin niet genoemd worden, kan men veilig aannemen dat er vóór 1274 geen Dominicanen in de stad gehuisvest waren. Brouwer noemt in zijn *Chronicon* het jaar 1286.¹¹⁹ In dat jaar vestigden de predikbroeders Walterus de Romerswale en Goddefridus de Heze zich in de stad. Volgens Bernard de Jonghe kwamen deze broeders vanuit Leuven naar 's-Hertogenbosch.¹²⁰

Hertoginnedal te Oudergem

Vóór 1286, namelijk in 1270, had Hertog Jan I van Brabant het patronaatsrecht van de kerk van Orthen en 's-Hertogenbosch geschonken aan het klooster Hertoginnedal te Oudergem bij Brussel.¹²¹ Dit convent van Dominicanessen was in 1261 gesticht door Aleyda, gemalin van Hertog Hendrik III.¹²² Opmerkelijk is dat dit nonnenklooster dat leefde volgens de constituties van Dominicus na 1270 herhaaldelijk partij was in transacties met betrekking tot het Bossche gebied.¹²³ In 1295 stond paus Bonifatius VIII de priorin en het convent van Hertoginnedal toe om onder meer in de parochies Orthen en 's-Hertogenbosch Dominicanen als priesters voor te dragen.¹²⁴ Zo werd vóór 1296 Wouter van Roemerwaal aangesteld als pastoor te Orthen en 's-Hertogenbosch. Vermoedelijk was deze Wouter die tot ongeveer 1315 in functie bleef, een en dezelfde als de eerder genoemde dominicaan Walterus de Romerswale.¹²⁵

Cecilia Ludinc

In 1292 kochten de eerste twee broeders een huis van Cecilia, weduwe van Engelbert Ludinc, en haar kinderen Jan, Hendrik en Mette.¹²⁶ Dit huis met erf was gelegen aan de Hinthamerstraat, buiten de eerste stadsmuur. Omdat haar beide zoons minderjarig waren en derhalve onbekwaam het koopcontract te signeren, is de schepenbrief van verkoop en overdracht gedagtekend op 30 juni 1296.¹²⁷ In datzelfde jaar keurde het generaal-kapittel bijeen te Straatsburg de stichting goed.¹²⁸ Ook het kapittel van de *provincia Teutonia* verleende toestemming.¹²⁹ Op 10 december 1303 verklaarden Cecilia en haar kinderen Jan,

Hendrik, Engelbert en Wouter van de predikbroeders dertig pond ontvangen te hebben die deze laatsten als koopenningen voor het erf in de Hinthamerstraat verschuldigd waren.¹³⁰

De predikbroeders kochten hun eerste onderkomen dus van Cecilia Ludinc en haar kinderen. In het *Obituarium* van de Sint Jan staat Cecilia vermeld als dochter van Hendrik van Reitsel.¹³¹ De echtgenoot van Cecilia, Engelbert Ludinc, was als hertogelijk ontvanger in de stad 's-Hertogenbosch medeondertekenaar van een grondtransactie op 15 september 1281.¹³² Als rentmeester van de stad bekleedde hij een belangrijke functie. Zijn woning zal, maar dit is speculatief, overeenkomstig zijn status meer dan een doorsnee-behuizing zijn geweest. Engelbert Ludinc stierf tussen 1281 en 1292, vermoedelijk op jeugdige leeftijd, hij liet immers minderjarige kinderen na.

Het erf van Ludincs behuizing, aan de noordzijde van de Hinthamerstraat gelegen, werd aan de westzijde begrensd door het huis van Arnoldus de Froes, schoenmaker, en aan de oostzijde door het huis van Berta Zassen. Volgens de oorkonde van 30 juni 1296 kochten de twee broeders het huis ('domum') van de weduwe en haar kinderen, maar tevens het erf en de bijbehorende gebouwen ('cum edificiis in eadem area consistentibus') en het erf dat lag aan gene zijde van de Dieze ('aream [...] iacentem retro dictam aream ultra aquas ibidem fluentes cum suis attinentiis').¹³³ Van meet af aan strekte het kloosterterrein van de predikbroeders zich dus uit tot over het water! (afb. 21).

Eerste klooster

Bij grondoverdrachten ter plaatse aan de zuidzijde van de Hinthamerstraat werd als plaatsaanduiding gezegd: 'tegenover de predikheren'¹³⁴ (afb. 21). Deze plaatsaanduiding wekt de indruk dat voor de passant in de Hinthamerstraat het klooster te zien moet zijn geweest, minstens gedurende een bepaalde periode. Zoals inmiddels bekend is herrees na de brand van 1419 het klooster meer naar het noorden aan de overzijde van de Dieze en was het vanuit de Hinthamerstraat niet langer zichtbaar. Zeker niet na de bouw in 1491 van kleine huisjes ter plaatse. De bisschop van Luik had toestemming verleend deze panden te bouwen 'in arca vacua ante ecclesiam conventus versus Plateam Hynthamiensem'.¹³⁵

Zoals bekend blijven notariële omschrijvingen lang functioneren. In een akte van 26 januari 1516, toen het klooster reeds lang vanuit de Hinthamerstraat niet meer te zien was, is nog sprake van: 'tegen den predicaren over'¹³⁶ (afb. 21). Voor de hand liggend is het te veronderstellen dat deze aanduiding, tegenover het klooster, betrekking heeft op de oorspronkelijke

eerste kloosteropzet, dat wil zeggen de huisvesting van Engelbert Ludinc aangepast aan de kloosterlijke functie. Deze huisvesting moet vóór 1336 uitgegroeid zijn tot een compleet convent. In dat jaar evenals in 1362, 1383 en 1410 kwamen de broeders van de Teutonische provincie ten getale van meer dan honderd personen in kapittel bijeen in het Bossche klooster.¹³⁷

Of de eerste kloosterbebouwing zich toen ook al uitstrekte aan gene zijde van de Dieze in het dan nog vrije veld van de Muntel is niet met zekerheid te zeggen. Er vóór pleit de situering en geleiding van de latere kloosterkerk. Het oudste gedeelte van deze kerk was zoals gesteld bescheiden van opzet met een rechtgesloten koor en gelegen parallel aan het water. Pas later, in 1474, werd het royale sacramentskoor toegevoegd waarvoor ruimtelijke ongemakken overwonnen moesten worden. Was de noordbeuk van de latere kloosterkerk de kerk van het klooster aan de Hinthamerstraat? Met andere woorden: impliceerde de aanpassing van Ludincs woning aan de kloosterlijke taak de bouw van een kerk of kapel aan de overzijde van het water? In dat geval zou de kerk vanuit de Hinthamerstraat via het klooster en een brug over de Dieze bereikbaar zijn geweest. De grond ter plaatse was zoals gezegd van meet af aan in eigendom van de predikbroeders.

Hypothetisch maar niet onlogisch is de veronderstelling dat na de stadsbrand van 1419 de kerk vanwege het belang ervan voor de kloostergemeenschap als eerste werd hersteld. De kloostergebouwen werden later en nu niet meer ten zuiden maar ten noorden van de kerk herbouwd. Tenslotte was het in de noordelijke streken niet ongebruikelijk de kloosterkerk ten noorden van het pandhof met de kloostergebouwen te situeren. Deze overweging werd dan ingegeven door weersinvloeden.¹³⁸ Dat dit niet gebeurd is bij het Bossche kloostercomplex zoals dat in beeld wordt gebracht op het plan van 1639, zou natuurlijk zijn oorzaak kunnen vinden in de infrastructuur ter plaatse. Deze structuur was echter nog niet zozeer verstedelijkt dat van een dwingende aanpassing aan de plaatselijke situatie van het kloosterplan gesproken kan worden. Tot ver in de 17e eeuw zou het gebied ten noorden van de Dieze over de hele breedte tot aan de tweede stadsmuur onbebouwd blijven. De merkwaardige situering van de kerk lijkt daarentegen eerder verdedigbaar vanuit de totstandkoming van het complex.

Op zoek naar elementen van het eerste klooster van de predikbroeders stuit men niet alleen op het noordelijke gedeelte van de latere kloosterkerk. Ook de schuine ligging van de westelijke pandgang roept in dit verband vragen op. De bedoelde gang mist aangrenzende bebouwing en wijkt in richting af binnen

Afb. 23 Maria verschijnt aan de Dominicanen tijdens de Salve-Reginaprocessie, paneel door onbekende Noord-nederlandse meester (ca. 1520), Utrecht, Catharijneconvent. Het paneel toont de predikbroeders, staande vóór het oxaal in het schip van de kloosterkerk. Opmerkelijk zijn de vele altaren, aangebracht tegen de verschillende zuilen (foto Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht).

de totale kloosteropzet. De situering ervan moet bepaald zijn door de ervoor gegraven waterloop van oudere datum, het oude kloosterriool. Deze 'cloaca' wordt vermeld in de reeds eerder besproken transacties van 1413, dus van vóór de brand van 1419 (afb. 21).

Op 28 juli 1413 werd het perceel van Godefridus Sceyvel, dat zonder twijfel aan gene zijde van de Dieze lag, gesplitst en ten dele ($\frac{2}{3}$) overgedragen aan Petrus van Langvelt en ten dele ($\frac{1}{3}$) aan de predikbroeders.¹³⁹ Of dit laatste gedeelte in 1413 ook daadwerkelijk werd afgesplitst blijft onduidelijk. Brouwer vermeldt dat op 9 februari 1403 (!) Godefridus Sceyvel 'tertiam partem horti, sito in vico Hynthamensi Buscoduci' legateerde aan de broeders.¹⁴⁰ Enige dagen

later, op 2 augustus 1413, verkocht Petrus van Langvelt zijn gedeelte door aan Petrus Gorter.¹⁴¹ Uiteindelijk zouden in 1453 de predikbroeders ook dit ontbrekende gedeelte door vererving verkrijgen te zamen met onder meer een recht op een brug over de Dieze¹⁴² (afb. 21). Het perceel dat zo geleidelijk toeviel aan de gebroeders werd, zo blijkt uit de transacties, aan drie zijden omspoeld door water: de Dieze in het zuiden, de 'cloaca' in het oosten en een gracht in het noorden. Dus ook in het waterbeloop op de plattegrond van 1639 kan men een reminiscentie zien van het eerste klooster. De bewuste waterlopen, functioneel in de eerste kloosteropzet, bepaalden mede de uitleg van het klooster na de stadsbrand van 1419. Curieus is dat de 'cloaca antiqua' hoewel in de 18e eeuw gedempt, tenminste in aanzet vandaag nog immer in het zicht is.

Nawoord

Gedurende de ruim drie eeuwen van hun aanwezigheid in de stad kenden de Bossche predikbroeders een veel bewogen geschiedenis. Het klooster figureerde bij tal van belangrijke evenementen uit de historie van stad en land zoals de samenkomst van de ridders van het Gulden Vlies in 1481. Het was zelf het toneel van ingrijpende gebeurtenissen zoals de beeldenstorm¹⁴³ en de contra-reformatie.¹⁴⁴

In oorsprong waarschijnlijk bescheiden van opzet groeide het klooster in de 15e en 16e eeuw uit tot een groot complex. In 1584 werd het bewoond door vijftig broeders¹⁴⁵, terwijl bij de overgave van de stad in 1629 vier en zestig broeders hun klooster moesten verlaten.¹⁴⁶ Uit hun midden kwamen gezaghebbende lieden naar voren onder wie Godefridus van Mierlo wel de bekendste is. Over het begin (1296) en het einde van het Bossche klooster (1629) bestond en bestaat nagenoeg geen twijfel, noch over die andere belangrijke caesuur die de overgang markeert van het vroege naar het definitieve kloostercomplex: de stadsbrand van 1419. Stadsbrand en overgave van de stad, feiten die even evident in hun verschijning als tragisch in hun gevolgen zijn. Beide wisten zij talloze sporen uit en maken beschouwingen nu over het klooster en zijn bewoners speculatief.

Dat echter niet alle zin ontnomen wordt aan pogingen het architectonische verleden te reconstrueren, komt door het archivalisch materiaal dat sedert het begin van onze eeuw beschikbaar is gekomen. Met name de recente vondst van de kloosterplattegrond van 1639 maakte het mogelijk tenminste de vragen omtrent de exacte ruimtelijke dispositie van kerk en klooster in de laatste twee eeuwen van hun bestaan afdoende te beantwoorden. In zoverre de visie over de opzet van het complex in dezelfde periode en

over de dispositie en opzet van het klooster vóór 1419 noodzakelijkerwijs hypothetisch moesten blijven, wil met dit betoog voor alles de aanzet gegeven zijn tot nadere discussie.

Van hertogelijke rentmeesterswoning via klooster naar verstedelijkte structuur: het klooster van de predikbroeders te 's-Hertogenbosch is te beschouwen als een schakel in een continu ontwikkelingsproces. Daar juridische afspraken zich weerspiegelen in de gebouwde omgeving, maakt studie van geschreven en ongeschreven bronnen het mogelijk contouren van de voormalige bebouwing in de huidige architectuur aan de Hinthamerstraat en in het straatbeloop ter plaatse te hervinden.

Tenslotte kan het bijna niet anders dan dat het convent van de predikbroeders te 's-Hertogenbosch door de verstrengeling met het plaatselijk leven van invloed is geweest op de ontwikkeling van de hertogstad.

Summary

There were Friars Preachers in the town of 's-Hertogenbosch for more than three centuries. The convent played a part in many important events in the history of the town, such as the meeting of the knights of the Golden Fleece in 1481. The convent itself went through many radical changes as the icon-breaking and the Counter-Reformation.

Originally of modest proportions the convent grew into a big complex in the 15th and 16th centuries. There were 50 Friars in 1584 and in 1629, when they were forced to leave the town, there were 64. Among several important members Godefricus van Mierlo may be the greatest. There is hardly any doubt as to the beginning (1296) or the end (1629) of the convent in 's-Hertogenbosch, and neither as to that other watershed marking the transition of the early towards the final lay-out of the building complex, the fire of the town in 1419. Fire and abandonment, clear events in history, wiped out most of the vestiges of the convent and its inhabitants. Yet not everything appears to be gone forever. Many records have come to light since the beginning of this century, most important of all is the recent discovery of the plan of the conventual buildings (see pl. 2) made in 1639. This very plan makes it possible to answer the questions about the spatial disposition of church and conventual buildings during the last two centuries of their existence. This is what the article tries to do (see the drawings and the scale-models reproduced in pls. 7-11; 20-22), and where the ideas on the buildings have necessarily to be hypothetical the arguments brought forward are meant to further the discussion. The convent forms part of the urbanised structure of

the town of 's-Hertogenbosch. Juridical arrangements are reflected in the structure of the buildings of the town and a study of legal documents as well as other remains enable us to find out about the original building structure and lay-out of the streets. The convent of the Friars Preachers has clearly had influence on the development of the ducal town of 's-Hertogenbosch.

Najaar 1987, begin 1988, vonden opgravingswerkzaamheden plaats op het terrein van het voormalig predikherenklooster. De resultaten hiervan zullen ongetwijfeld het inzicht in de ontstaansgeschiedenis van het Bossche klooster verruimen.

Noten

1. C. J. Gudde, *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1958, 84.
2. A. H. van Drunen, 'De middeleeuwse kerken', in: H. L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad, Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1983, 89.
3. S. P. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland, Bijdrage tot een monasticon*, Assen 1984, XVIII, 124. L. H. C. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch*, IV, St. Michiels-Gestel 1873, 286 e.v.
4. J. Brouwer, *Chronicon Conventus Buscoducensis Ordinis Praedicatorum et Historia Monasterii Worcumiensis* (ed. G. A. Meyer O.P.), 's-Hertogenbosch 1908 (uitgave van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, derde reeks, nr. 4), p. 43: '... quod ille peregrinus Dei Apostolus Petrus ujus conventus patronus esset, ...'.
5. Wolfs (noot 3), hoofdstuk 4.
6. *Inventaris der verzameling kaarten berustend in het Rijksarchief, Uitgegeven op last van zijne excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, Tweede Gedeelte, 's-Gravenhage 1871*, 345 no. 3183.
7. Deze bronnen die vermoedelijk verloren zijn gegaan waren: *Historia Conventus Buscoducensis*, door P. Antonius van Leendt (overleden 1588), *Chronyck van het convent in twee delen* door P. Melchior Appelman, *Chronyck van het convent van 1286 tot 1681* door P. Rumoldus de Jonghe, *Chronyck van het convent* door Fr. Arnoldus Rossemius; Brouwer (noot 4), 5.
8. A. M. Bogaerts, Em. Cresens, *Inventaris van het Dominikaans Archief, II, Kloosterarchieven van Lier, Leuven en Gent*, z. pl. 1977 (Archief- en Bibliotheekwezen in België, Inventarissen nr. 7).
9. *Idem*, 206, 217.
10. G. Meersseman, 'L'architecture dominicaine au XIIIe siècle', *Archivum Fratrum Praedicatorum*, XVI (1946), 136-190.
11. 'Mediocres domos et humiles habeant fratres nostri, ita quod muros domorum sine solario non excedat in altitudine mensuram duodecim pedum et cum solario viginti, ecclesia triginta. Et non fiat lapidibus testudinata nisi forte super chorom et sacristiam. Si quis de cetero contrafecerit, pene gravioris culpe subiacebit'; A. H. Thomas, *De oudste constituties van de Dominicanen, Voorgeschiedenis, tekst, bronnen, ontstaan en ontwikkeling (1215-1239), met uitgave van de tekst*, Leuven 1965, 366-367.
12. B. Montagnes, *Architecture Dominicaine en Provence*, Paris 1979, 71.
13. W. Braunfels, *Monasteries of western Europe, The architecture of the orders*, London 1972, 132 e.v.

14. *Idem*, 136.
15. J. le Goff, 'Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: L'implantation des ordres mendiants, Programme-questionnaire pour une enquête', *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 23 (1968), 335-352; van dezelfde auteur: 'Enquête sur "Implantation des Ordres mendiants et fait urbain dans la France médiévale"', *Annales etc.* 24 (1969), 833 en 'Enquête du Centre de Recherches Historique, Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale, Etat de l'enquête', *Annales etc.* 25 (1970), 924-946.
16. Zie de beschrijvingen en reconstructies van de predikbroederskloosters in Frankrijk bij: G. Rohault de Fleury, *Gallia Dominicana*, I-II, Paris 1903. Zie voor opmetingen van Engelse kloosters: W. A. Hinnebusch, *The early English friars preachers*, Rome 1951.
17. H. J. M. Rooij, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch*, II, *Regesten, 's-Hertogenbosch* 1963, nr. 1592, 439-442. A. H. van Drunen, 'Het 15e eeuwse bestek van de Gasthuiskapel te 's-Hertogenbosch', *Brabants Heem* 28 (1976), 148-156.
18. K. M. C. Zevenboom, 'Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen', in: *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks*, deel LXX, Amsterdam 1964, nr. 3.
19. G. A. Meyer, *De Predikheeren te 's-Hertogenbosch, 1296-1770, Eene bijdrage tot de geschiedenis van het Katholieke Noord-Brabant*, Nijmegen 1897, 97-98. Wolfs (noot 3), XX, 126.
20. *Idem*, p. 126.
21. Meyer (noot 19), 99. Bogaerts, Cresens (noot 8), nr. 2433, 220.
22. Meyer (noot 19), 98. J. H. van Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, II, Utrecht 1776 ('s-Hertogenbosch 1974²), 512-515.
23. *Idem*, I, 271 e.v. Schutjes (noot 3), IV, 175-176.
24. C. Peeters, *De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch, 's-Gravenhage 1985* (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst), 17.
25. Brouwer (noot 4), 41-42: '... ad quod extinguendum et concivibus succurrendum dum fratres concurrent, ex subito turgurium quoddam domus S. Spiritus, straminibus tectum, aedificia conventus contigua incendit, totamque tam claustrum quam ecclesiae massam voracibus flammis consumpsit, ac omnia pene hujus conventus antiquitatis monumenta Vulcano tradidit'.
26. A. F. O. Sasse van Ysselt, *De voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch, Almede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen, Aanteekeningen uit de Bossche Schepen protocollen, Loopende van 1500-1810*, III, Den Bosch 1910, 220-225.
27. Mondelinge mededeling mr. J. A. M. Hoekx, 13 augustus 1987.
28. Brouwer (noot 4), 43: '... in templo nostro juxta Diesam ibidem fluentem'.
29. Wolfs (noot 3), V, 88.
30. Brouwer (noot 4), 6.
31. *Idem*, 126: 'Anno hoc 1474 [...] aedificari coepit chorus Venerabilis Sacramenti in ecclesia hujus conventus'. Bogaerts, Cresens (noot 8), nr. 2305, 198.
32. Brouwer (noot 4), 126: 'donavitque fabricae hujus chori eodem anno, die 20 Martii, Arnoldus de Goch census unius malderi siliginis super domum et agros sitos in parochia de Oyen'. Zie: Meyer (noot 19), 16.
33. De plaatselijke situatie maakt de historische geleiding van de kloosterkerk, zoals verdedigd door Van Drunen (noot 2, 93) onwaarschijnlijk. Bovendien mag uit de door mij op basis van de bronnen geschetste ontwikkeling van het klooster blijken dat niet het sacramentskoor met de driezijdig gesloten absis, maar de beuk grenzend aan het *claustrum* enerzijds en de Dieze anderzijds het oudste deel van de kloosterkerk vormt.
34. Brouwer (noot 4), 127: 'Primi hujus confraternitatis magistri cerae (vulgo: wasmeesters, modo provisorum nomine similes magistri nuncupantur) fuerunt anno 1475 Arnoldus Goessensz de Sceymaker et Joannes de Gheel: decani vero officio tunc fungebantur Arnoldus de Goch et Jacobus Barbier'. Tot grote bloei gekomen werd deze broederschap tot een bedreiging voor de St. Jan. Over de problemen die zodoende in 1494 ontstonden, zie: Brouwer (noot 4), 130-132 en Meyer (noot 19), 16-18.
35. Brouwer (noot 4), 126: 'Chorus hic fuit valde amplus, sicut et ornamentis ac variis ornatus altaribus, ita et largissimis fidelium elemosynis ac fundationibus dotatus'. Op 8 september 1511 stichtten Henricus Hermannus van Deventer en echtgenote Catharina, dochter van Nicolai van der Staake een fonds voor 'unam Missam diebus Dominicis, in Altari et Choro Venerabilis Sacramenti, unam Missam feriis quartis in Altari Sancti Sepulchri, unam Missam diebus Sabbati in Altari B.M.V. et feriis tertiis unam Missam in sacello S. Annae extra conventum etc.', Brouwer (noot 4), 146 e.v. Van 13 december 1515 dateert een legaat 'in fundationem unius Missae, singulis hebdomadibus celebrandae in Altari S. Josephi in Choro Venerabilis Sacramenti', Brouwer (noot 4), 152.
36. Wolfs (noot 3), V, 88-89.
37. Ph. Lach de Bère, 'Een Verklaring betreffende een Schilderij in de Preekheerenkerk te 's-Hertogenbosch', *Taxandria*, 20 (1913), 281.
38. Brouwer (noot 4), 190: 'Infra Octavam S. Martini Provincialis visitat hunc conventum ac aedificatur in Adventu Domini cochlea permagnifica in hujus ecclesiae choro'.
39. Brouwer (noot 4), 129: 'Circa hoc tempus constructum fuit Odaeum sivi Oxale in ecclesia hujus conventus ac pulcherrime depictum, procurantibus fratre Werboldo Petri S. Theol. Professore, conventus Coloniensis filio, praedicatore famoso hujus conventus, qui vulgo magnus praedicator vocabatur, et fratre Wilhelmo Lit'.
40. Brouwer (noot 4), 201: 'Anno 1570 aedificantur sedilia nova in choro ecclesiae, magnis expensis'. Reeds eerder, in 1556, was het koorgeroeste al eens vernieuwd: *Idem*, 186: 'Circa hoc tempus chorus ecclesiae ornatur novis sedilibus'.
41. *Idem*, 201: 'Anno 1569 circum festum S. Antonii Abbatis erectum est oxale novum in ecclesia hujus conventus'.
42. *Idem*, 212: 'Anno 1591 procurante R. P. Adriano Leendt, lectore, aedificatur tabernaculum pulcherrimum in modum turris inter chorum fratrum et chorum Fraternitatis Venerabilis Sacramenti'.
43. Meyer (noot 19), 67. R. A. van Zuylen, *Inventaris der Archieven van de Stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende, (Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800)*, II, van 1399-1568, 's-Hertogenbosch 1863, 807.
44. Brouwer (noot 4), 211: 'Eodem anno [1587] ponuntur nova organa in ecclesia hujus conventus per Dominos Martinum Moens, Theodoricum Vechel, Gregorium van der Meer, Godefridum Engelant et Joannem van der Slaegen, consiliarios hujus urbis et Praefectos Confraternitatis Venerabilis Sacramenti'. Zie: Meyer (noot 19), 75.
45. Brouwer (noot 4), 166: 'Anno 1534 R. P. Prior turrim ecclesiae reparavit, novisque lapidibus ab imo sursum obduxit'.
46. Meyer (noot 19), 76.
47. Brouwer (noot 4), 225: 'In initio mensis Octobris aedificata est porta cum affabri vestibulo in parte occidentali ecclesiae'.
48. Zowel Sasse van Ysselt (noot 26), III, 220, 256, als de gebroeders J. en A. G. J. Mosmans (*Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch* 1907, 33) weten geen raad met de situering van de kloosterpoort.
49. Sasse van Ysselt (noot 26), III, 220.
50. *Idem*, 253.
51. Archief Predikbroedersklooster Gent, inv. nr. 2419.
52. *Idem*.
53. *Idem*.
54. Brouwer (noot 4), 176: 'ambitus quoque cancellis praeccluditur propter [...] saecularium frequentiam, plurimumque civium proterviam'.
55. *Idem*, 172: 'Anno 1545 murus ecclesiae nostrae versus Diesam fluvium renovatus est'.
56. G. A. Den Bosch, *Bosch Schepenprotocol, 1424-1425*, R. 1195 (oud 22), 49 v.
57. A. F. O. van Sasse van Ysselt, *Nieuwe Catalogus der Oorkonden en Handschriften, Berustende in de Boekerij van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, eerste supplement, 's-Hertogenbosch* 1915, nr. 80, 31-32.
58. *Idem*, nr. 46, 20, nr. 47, 20-21.
59. Tekening in inkt, ± 30 bij 80 cm, inventarisnummer H 55,53.21p.

- Voormalig Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, nu Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg.
60. Brouwer (noot 4), 158: 'Eodem anno 17^a Julii, Florentius Egmondus, comes, pro Carolo V^o contra Carolum Geldriae Ducem supremus belli dux, ad instantiam Antverpiensium ac Buscoducensium, civitatem *Thielensem* acri obsidione oppugnauerat usque ad 16 Augusti. Verum pluvia continua strenuaque Gelrorum defensione, obsidionem solvere coactus, non paucis e suis desideratis nec sine ingenti Buscoducensium, qui hujus expeditionis sumptus pro maxima parte contribuerant, damno Buscoducum revertitur, militibus ejus per fas et nefas, nec sine violentia, hospitia in monasteriis arripiantibus, e quibus 18 pleno die in conventum hunc irrumpunt, effractisque foribus tam internis quam externis, braxatorium ac lavatorium in eorum stabulum commutant'. Zie ook: Meyer (noot 19), 32-33.
 61. Brouwer (noot 4), 133: '19 Ejusdem mensis Domicella Margareta, vidua Henrici Sanders, consilarii oppidi Buscoducensis, ultima sua voluntate, eligens [...] sepulturam in ecclesia hujus conventus juxta mariti sui sepulchrum, legavit conventui censum 6 florenorum Rhenensium super parochiam de Oss; duos lectos cum lectisterniis, in usum infirmariae nostrae'.
 62. *Idem*, 139: 'Anno 1505 die 25 Januarii Heylwigis, filia Wilhelmi van der Rys, vidua Nicolai Gerardi, eligens sepulturam in hoc conventu, legavit [...] censum 6 Rhenanorum pro culina, similem pro infirmaria conventus'. Zie ook: Meyer (noot 19), 212: 'Legaterende aen het convent een Rent van 4 en twee van 6 Rhijngld., tot behoeve van het sieckhuys en keucken, 25 Januarii 1505'.
 63. Brouwer (noot 4), 175: 'Eodem anno antiqua domo infirmorum minante ruinam, eidem adjectae sunt duae camerae novae'.
 64. *Idem*, 186: 'Circa hoc tempus [1556] [...] ac testudinatur camerae infirmorum, procurante P. Antonio de Leendt Priore'.
 65. Zie opschrift op plattegrond.
 66. Brouwer (noot 4), 158. Zie citaat bij noot 60.
 67. Sasse van Ysselt (noot 26), 222.
 68. Brouwer (noot 4), 174: 'Pridie advenerat Reverendissimus Pater Petrus a Soto, Ordinis Praedicatorum, quondam Reverendissimi Magistri Generalis Vicarius, eidem Imperatori a confessionibus. Hic toto tempore quo Caesar mansionem fecit Buscoduci, hospitatus fuit in hoc conventu cum suo comitatu, occupans omnes hospitum camerae tam inferiores quam superiores'. Meyer (noot 19), 46.
 69. P. Th. J. Kuyser, 'Het veertiende kapittel van de Orde van het Gulden Vlies te 's-Hertogenbosch in mei 1481', in: *Het Gulden Vlies, 's-Hertogenbosch ten tijde van het 14e Kapittel van het Gulden Vlies, 1481*, 's-Hertogenbosch 1981, 75.
 70. Meyer (noot 19), 21.
 71. Brouwer (noot 4), 186: 'Circa hoc tempus [...] camera Caesarea et exulum variis picturis ornatur'.
 72. Archief Predikbroedersklooster Gent, inv.nr. 2349: Bouw nieuwe ceucken, 18 augustus 1617.
 73. *Idem*, '... vergunt sal worden tot amplicatie ende meerder gerieff der nieuwe ceucken bijde selve Predickheeren toe maecken, den grontslach der nieuwe muere vande selve ceucken buyten de limiten der helft vanden graff tussen d'erffenisse vanden Predickheeren ter eenre ende d'erffenisse des Heylighen Gheest ter andere zijden aldaer gelegen op d'ander helft vanden selven graff den Goidtshuys vanden Heylighen Geest competerende soe verre te moghen uuytsteken dat nietemin tusschen beyde de erffenissen interstitie alnoch blijve daerdoor een middelbaer schuyte can passeren'.
 74. *Idem*.
 75. *Idem*: '... ende alzo tussen den boomgaert ende beempt der Predickheeren, nu eensdeels hoff zijnde, is liggende een steenen brugge soo enghe ende leeghe datmen daerdoor met schuyten oft pleyten niet en can passeren, soo zal de rector des voors. Heylighen Gheest t'allen tijden als denselven gelieven zal ten coste desselffs Heylighen Gheest deselve met metselrije moghen doen wijder maecken ende hooghen om met gelade schuyten ende pleyten daerdoor ende door de heklen des voors. convents te moghen passeren'.
 76. Brouwer (noot 4), 201: 'Anno 1569 circa festum S. Antonii Abbatis [...] reparatur refectorium aestivale ac penuarium, totaliter ab haereticis destructum'.
 77. Zie opschrift op de plattegrond van 1639.
 78. Brouwer (noot 4), 201: 'Eodem [1569] et superiori annis ambitus conventus ornatur 36 fenestris vitreis novis'.
 79. G. A. Meyer, *Studiën over de Dominicanenorde*, Zwolle 1910, 82.
 80. In 1505 werd geld gelegateerd voor de versiering van de sacristie: '16 Septembris ejusdem anni Wolterus de Esch et Maria conjuges, parentes fr. Andreae de Esch, hujus conventus filii, eligentes sepulturam in hoc conventu, legaverunt eidem 150 florenos pro ornamentis sacristiae', Brouwer (noot 4), 139.
 81. Archief Predikbroedersklooster Gent, inv.nr. 2349: Seekere Rame met eenen vensteren inde Sijdelmuur vande Huysinge der Tafels tegen over tcappittelhuys, 30 augustus 1589.
 82. *Idem*.
 83. Meyer (noot 19), 21. Zuylen (noot 43), I, 30: 'Ite Willemen Lombaerts, gelaesmeker dit vut ordinantie alsboven gemaect heeft een gelass ter Prekeren int pant tegen de capittel camer over, met vele verscheydenen wapenen tewetene ons genedigen Heer Roemsch Conninc, Hertoige Philips, synre gesellinne dochter van Spaengien, onser Heeren ende deser stadt wapenen ende meer anderen, dat de voirs. stad aldair gesenct heeft, overmys lasten die zy dagelycx van der stadt hebben, als in (de) vergaderinge van den ambachten, ende in andere gemeyne dochvaerden, dairvoer gelyck dat verdingt is gegeven 9 Ryns. gul.'.
 84. F. J. van der Vaart, 'Bossche beelden in glas, De geschiedenis van de gebrandschilderde ramen in de St. Jan', in: *De Ramen van de St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1987, 10.
 85. Brouwer (noot 4), 172 e.v.: '8 Augusti Decani opificii pellionum amicabilem inierunt compositionem cum conventu super sacello quodam, sito in ecclesia conventus, quo praedicti pelliones semper usi fuerant, sub pensione 8 librarum et 2 salmonum annue conventui persolvenda'.
 86. *Idem*, 173: 'dat het convent die voersc. capelle by nae die een helft hadde vermindert, ende daer omme geen reden en ware, sy inder geheelder jaerlixer betalinge souden verbonden wesen'.
 87. *Idem*, 173.
 88. *Idem*, 173: 'Contractus hic tamen non diu substitit, pellionibus praedictis sponte sacellum deserentibus'.
 89. Wolfs (noot 3), XXI, 126 e.v.
 90. Brouwer (noot 4), 150: 'Fr. Joannes de Hantwerpia, praedicator valde gratosus, cujus parvo prioratus tempore, ecclesia ac bibliotheca conventus fornicibus ligneis depictis obductae sunt'.
 91. *Idem*, 202 'In Majo [1571] reparatur bibliotheca, insignem elemosynam contribuente Reverendissimo P. Godefrido a Myerlo, hujus conventus filio, ex-provinciali, Harlemiensi episcopo secundo'.
 92. Wolfs (noot 3), 126.
 93. Brouwer (noot 4), 160: 'P. Anselmum Ghemert, S. Th. Baccal. virum zelosum et exemplarem. Hic-prior decimus tertius-statism de consilio patrum renovavit prohibitionem P. Mag. Jacobi de Calcar, quondam Provincialis, ne quis in posterum propter diversa pericula, modo habita, erigeret caminum in cella'.
 94. *Idem*, 170: '4 Maji [1541] P. Theodoricus de Sconhovia, provincialis, visitavit hunc conventum plurimas pro pace confratrum servanda ordinationes reliquit. Calefactorium pro novitiis ac junioribus speciale construi fecit, nulli accessum ad hortum fratrum voluit'.
 95. Zie noot 38.
 96. Brouwer (noot 4), 201: 'renovanturque reliquae tam lignee, tam vitreae fenestrae in cellis ac officinis'.
 97. *Idem*, 217: '1603, Anno superiori solarium dormitorii hujus conventus totalem ruinam passum fuit ad quod reaedificandum civitas contribuit summam 200 florenorum'.
 98. *Idem*, 185: 'Praeter plura ornamenta hoc anno 1555 tum in picturis, tum in aliis ecclesiae ac conventui allata per Priorem, aedificatus etiam ab eodem murus circa hortum conventualem'.
 99. *Idem*, 187-188: 'Initio anni 1561 P. Antonius Leendanus, hujus conventus Prior, erexit in horto, retro conventum imaginem B.M.V. Sanctam Mariam de Pace vulgo nuncupatam'. Zie ook: Meyer

- (noot 19), bijlage X, 235.
100. 'hier aghter noch een thuyt'.
 101. Archief Predikbroedersklooster Gent, inv.nr. 2349: Beempt, Twee Graften, Straetslyck, 7 juni 1597.
 102. Archief Predikbroedersklooster Gent, inv.nr. 2349: Omme met schuyten oft pleyten te mogen varen doerden grachte des convents, 14 november 1597.
 103. *Idem*, 'grachte des voors. convents [. . .] wair over tegenwoerdich een steenen bruxken is liggende'.
 104. Zie noot 73.
 105. Archief Predikbroedersklooster Gent, inv.nr. 2349: 't Gebruyck van zeeckeren erfennisse achter den beempt, molenwerff ende molen, 14 november 1597.
 106. *Idem*.
 107. Brouwer (noot 4), 213: '1597 die 14 Novembris conventus dedit in emphyteusim Mensae S. Spiritus pratum, situm inter conventus hortum et urbis moenia, in quo, invitis patribus, circa haec tempora Civitas molendinum erexerat'.
 108. Zie noot 105.
 109. Archief Predikbroedersklooster Gent, inv.nr. 2349: Een Syel muur, 15 maart 1562.
 110. Brouwer (noot 4), 189: '1563 in mense Julio pratum retro conventum clauditur muro latericio'.
 111. Wolfs (noot 3), VI, 89.
 112. Zie noot 109.
 113. Archief Predikbroedersklooster Gent, inv.nr. 2349: Onderhoud van gemene muur langs gasthuis, na 1562, vermoedelijk juni 1566.
 114. Archief Predikbroedersklooster Gent, inv.nr. 2349: Brief van Henricus Bloeyman aan de prior van het klooster, 18 juni 1566.
 115. Bogaerts, Cresens (noot 8), 241.
 116. H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), Eerste stuk (690-1294)*, 's-Gravenhage 1979 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën), nr. 83, 141-143 en nr. 99, 163-166; nr. 84, 143-145; nr. 100, 166-168.
 117. C. Tihon, 'Aperçus sur l'établissement des Lombards dans les Pays-Bas aux XIIIe et XIVe siècles', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* XXXIX (1916), 350. F. Vercauteren, 'Document pour servir à l'histoire des financiers lombard en Belgique (1309)', *Bulletin de l'Institute historique Belge de Rome* XXVI (1950-1951), 43-67. J.A.J. van der Vaart, 'Het Lombardje', in: *Boschboombladeren*, nr. 28 (december 1982), 1-27.
 118. Camps (noot 116), nr. 343, 431-433. Rooij (noot 17), nr. 1, 1-2. H. van Bavel, 'Het basisdocument van 1274', in: *Boschboombladeren*, nr. 14 (mei 1974), 20-25, met vertaling.
 119. Brouwer (noot 4), 18: 'Licet praedicti patres Walterus de Romerswale et Godefridus de Heze venerint Buscum anno 1286, non tamen statim conventum inibi aedificaverunt, sed in domo privata verosimilius manserunt usque ad annum 1292'.
 120. B. de Jonghe, *Desolata Batavia Dominicana seu descriptio brevis omnium conventuum et monasteriorum sacri Ordinis Praedicatorum quae olim extiterunt in Belgio confoederato*, Gandavi 1717, 90.
 121. Camps (noot 116), nr. 327, 417; nr. 328, 418.
 122. Meyer (noot 19), 1-2. A.M. Bogaerts, *Het Klooster Hertoginnedal der Zusters Dominikanessen te Oudergem, 1262-1797*, Leuven 1979 (Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden, XVIII).
 123. Zie bijvoorbeeld: Camps (noot 116), nr. 348, 438-440; nr. 368, 463-464.
 124. *Idem*, nr. 515, 626-627.
 125. Bogaerts (noot 122), 198. J. Mosmans, *De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1931, 16. Op 18 juni 1413 ontnam paus Joannes XXIII de zusters van Hertoginnedal het patronaatsrecht en gaf het aan de kanunniken van de St. Jan (Bogaerts, noot 122, dokument 66, 260-261). Pas toen werd ook de verhouding van de Bossche predikbroeders tot het kapittel en de parochie geregeld. Waarom deze relatie niet eerder zwart op wit vorm kreeg, zou verklaard kunnen worden doordat Hertoginnedal in de periode van 1296-1413 vrijwel steeds dominicanen als pastoors aanstelde (Bogaerts, noot 122, 198-199).
 126. Brouwer (noot 4), 18: 'quo [1292] acquisierunt domum et aream in vico Hynthamensi extra portam captivorum a Cecilia quadam vidua Engelberti Ludovici'.
 127. Camps (noot 116), nr. 539, 653-654. Brouwer (noot 4), 18-20.
 128. *Idem*, 21-22.
 129. Volgens Brouwer (*idem*, 22) kwam dit provinciaal kapittel bijeen te Bremen. Volgens S.P. Wolfs, 'Stichting, vestiging en canonieke erkenning van de oudste dominicanenkloosters in Nederland', in: *Studies over Noordnederlandse dominicanen in de middel-eeuwen*, Assen 1973, 15, is dit incorrect en vond de bedoelde samenkomst in Straatsburg plaats.
 130. Camps (noot 116), nr. 656, 783-784. Brouwer (noot 4), 21.
 131. 'Het obituarium of dodenboek van de Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch (1280-1435) (ed. H.M.H. Spierings)', in: *Boschboombladeren*, nr. 23 (januari 1979), 37.
 132. Camps (noot 116), nr. 378, 474.
 133. *Idem*, nr. 539, 653.
 134. G.A. 's-Hertogenbosch, *Bosch Schepenprotocol*, R. 1193, f. 383 verso van 30 juni 1423.
 135. Brouwer (noot 4), 129: 'Anno 1491 Joannes de Hornes, Episcopus Leodiensis, concessit huic conventui facultatem aedificandi parvas domunculas in arca vacua ante ecclesiam conventus versus Plateam Hynthamiensem'.
 136. Privé-collectie.
 137. Meyer (noot 19), 4. Brouwer (noot 4), 23, 27, 34.
 138. In het kader van mijn doctoraalstudie *Stad en Bedelorden* (Nijmegen 1983) werden 140 bedelordekloosters bestudeerd. Onderzocht werd onder meer de situering van de kerk ten opzichte van het kloostercomplex. Bij 36% van de onderzochte complexen werd de kerk ten noorden van het *claustrum* gerealiseerd. In afwijkende gevallen was de situatie ter plaatse vaak doorslaggevend.
 139. Sasse van Ysselt (noot 57), nr. 46, 20-21.
 140. Brouwer (noot 4), 33: 'Anno 1403 die 9^a Februarii Codefridus Sceyvel legavit conventui censum annum 2 librarum Payementi super bona sua sita in parochia de Boxtel in loco dicto Lucel; item tertiam partem horti, siti in vico Hynthamensi Buscoduci, in fundationem anniversarii sui, suorum parentum ac Stamelardi de Bruheze'.
 141. Sasse van Ysselt (noot 57), nr. 47, 20-21.
 142. *Idem*, nr. 80, 31-32.
 143. Brouwer (noot 4), 190 e.v. Meyer (noot 19), 53 e.v.
 144. *Idem*, 51-52. Schutjes (noot 3), II, 102.
 145. Dit blijkt uit: Brouwer (noot 4), 207.
 146. Meyer (noot 19), 93-95.

Boekbesprekingen

R. Steensma

Opdat de ruimten meevieren

Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken

Baarn 1982; 272 p.; 28 cm.

Soms begint een boekbespreking met de mededeling van de recensent dat hij, tengevolge van voor de lezer slechts te raden redenen, het boek tot zijn spijt te lang op zijn schrijftafel had laten liggen. Ook het boek *Opdat de ruimten meevieren* onderging dit lot want het verscheen reeds in 1982 zodat een welgemeend excuus aan de auteur, wiens geduld dus zwaar werd beproefd, dan ook wel op zijn plaats is. Uit het volgende moge echter blijken dat het boek sedert zijn verschijning eerder aan actualiteit gewonnen heeft dan verloren.

De auteur, Dr. Regnerus Steensma, is een begrip voor velen die belangstelling voor historische kerkgebouwen hebben. Alom bekende werken als *Vroomheid in hout en steen* en *Verbeeld Vertrouwen* staan op zijn naam. Ze zijn geschreven met het oogmerk de liefde tot oude kerken te vergroten door de kennis ervan te vermeerderen, zoals ook het geval is bij de serie populaire reisgidsen *Langs oude Groninger* -, *Friese* -, *Drentse kerken*. In het brochure-achtige werkje *Oude kerken, wat doe je ermee* wijst hij wegen aan om in onbruik geraakte historische kerkgebouwen te redden door ze bruikbaar te maken voor een nieuwe, zij het oneigenlijke, bestemming.

Opdat de ruimten meevieren is van geheel andere orde. Met dit boek hoopt Steensma te bereiken dat historische kerkgebouwen, waarin de gemeente nog wel regelmatig de Eredienst viert, na een restauratie ook in liturgisch opzicht zo bruikbaar mogelijk blijven. Een beheerste omgang met historisch meubilair in historisch gegroeide opstellingen is daarvoor een vereiste. In zijn 'Ter Inleiding' – het boek wordt hierdoor metterdaad ingeleid – wordt als een doelstelling vermeld het inzicht te verdiepen van gebruikers van historische kerkgebouwen, dus veelal Ned. Herv. Gemeenten met hun kerkeraad en kerkvoogdij, maar ook van restaurerende architecten en medewerkers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Op overtuigende wijze toont hij aan hoe noodzakelijk het is om evenwicht te vinden tussen de belangen van de liturgie en de waarde van het monument. Deze belangen vragen ruimten met goede sfeer en karakter, een harmonie tussen vrije en gevulde ruimte en tussen onderdelen van het meubilair onderling. Liturgie en bouwkunst hebben beide een taak om uitdrukking en vorm te geven aan de relatie van de mens tot God. In de titel 'Opdat de ruimten meevieren' ruist nog het taalgebruik

van de Statenvertaling na. Lezing van het boek maakt dan ook duidelijk dat de betrokkenheid van de auteur tot het kerkinterieur theologisch geënt is.

Sinds 1965 is Steensma lid van de Restauratiecommissie van de Ned. Herv. kerk in de provincie Groningen en sinds 1973 lid van de landelijke Bouw- en restauratiecommissie. Vanuit deze functies constateerde hij vaak, bij het herinrichten van gerestaureerde kerken, een spanningsveld tussen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de kerkelijke gemeenten en hun architect. In dit boek tracht hij dit te verminderen door, vanuit de historie toegelicht, de wederzijdse standpunten herkenbaar te maken. Het wordt gepresenteerd als: 'Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale kerken'.

De auteur stelt dat het zijn eerste doel is een stuk recente geschiedenis van de kerkbouw in Nederland vast te leggen. Bij een eerste kennisgeving met het boek – de vele illustraties nodigen uit tot een snel doorbladeren – lijkt het alsof dit te breed is aangekondigd omdat overwegend een bepaald facet uit die historie wordt belicht, namelijk het herinrichten van gerestaureerde kerken. Nader beschouwd blijkt echter dat het boek wel degelijk een compleet stuk uit de Nederlandse kerkhistorie weergeeft, namelijk de opkomst en de ontwikkeling van de 'Liturgische Beweging'. Het is een zeer belangrijk stuk want sinds de Reformatie heeft nooit een denkrichting zulke verstrekkende gevolgen gehad voor de opstellingen van meubilair in historische kerkgebouwen.

De opbouw is zeer doordacht. Het bestaat uit twee delen waarvan het eerste in zekere zin als het theoretische en het tweede als het praktische gedeelte beschouwd kunnen worden. Toch vloeien deze begrippen ineen want het boek is niet alleen een warm pleidooi om met beleid te handelen met historisch meubilair maar geeft ook tal van nuttige weken over het inrichten van utilitaire ruimten.

Deel I beschrijft op duidelijke wijze de ontwikkeling van de opvattingen omtrent het gebruik van kerkelijke ruimten, die uiteindelijk zouden leiden tot de 'Liturgische Beweging'. Het is verdeeld in drie hoofdstukken, elk onderverdeeld in een aantal paragrafen. Het eerste hoofdstuk is vrijwel geheel opgebouwd uit citaten van voor- en tegenstanders van vernieuwingen in de liturgie of met varianten. Te beginnen met 1911 met de bekende brochure *Liturgie* van ds. J. H. Gerretsen, worden de standpunten van prof. dr. G. van der Leeuw, prof. dr. J. N. Bakhuizen van den Brink als voorstanders geciteerd met dr. O. Noordmans en prof. dr. A. F. N. Lekkerkerker en vele anderen als tegenstanders. Ook de stem van de Amsterdamse architect K. L. Sijmons

Dzn. wordt vernomen. De auteur kiest geen partij maar attendeert af en toe op nuchtere wijze op historische onjuistheden of oppert praktische bezwaren tegen bepaalde opvattingen. Wel constateert hij dat geen der theologische opposanten blij geeft van enige belangstelling voor historisch gegroeide inrichtingen of fraai meubilair (pag. 19) behalve Sijmons. In 1946 publiceerde deze het boek *Protestantse kerkbouw*, waarin hij wees op de onvervangbare waarden van het 17e-eeuwse kerkinterieur (pag. 23). Hij waarschuwde ervoor deze bij restauraties niet aan te tasten.

Het tweede hoofdstuk geeft in enkele van de acht paragrafen de opvatting weer van de ambtenaren van het Rijksbureau, later de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, betrokken bij de praktijk van kerkrestauratie en herinrichting en hun Directie. Steensma laat dit hoofdstuk aanvangen in 1945, zonder de reden daarvoor te motiveren. Waarschijnlijk vanwege de groot-schalige aanpak, noodzakelijk ten gevolge van oorlogsschade, maar stellig ook omdat pas toen systematisch kerkinterieurs werden gewijzigd volgens een verstrekkende theologische achtergrond. Uit citaten van publikaties en uit persoonlijke gesprekken met vroegere medewerkers van de Rijksdienst blijkt hoezeer de opvattingen van de 'Liturgische Beweging' inzake meubilair-opstellingen hebben doorgewerkt in deze instantie. Door sommige theologen werd verondersteld dat de grootse architectonische werking van een lengte gerichte kerk een stichtende invloed zou hebben op het gemoed van de kerkganger: 'de preek van Gods huis en altaar'. Bij hen, die religieus ontvankelijk waren en betrokken bij het restauratiebeleid, voerde dit tot architectonische begeestering. Zo sterk was het verlangen naar de kerk met een sterk werkende lengte-richting dat voorbij werd gegaan aan historische gegevens waaruit kon worden aangevoerd dat de voorgestelde inrichting nieuw van opzet was. Het komt thans merkwaardig over hoe sommigen, die toch vanuit de Nederlandse samenleving geroepen waren om historische waarden te beschermen, er aan medewerkten om de lengte-as van het gebouw een mate van nadruk te geven die het zelfs in voor-reformatorische tijd niet had gekend. Dit ondanks de *Grondbeginselen voor restauratie* uit 1917, ondanks het *Charter van Venetië* uit 1964 (pag. 33).

Ook de Kunsthistorische Afdeling van de Rijksdienst en het Bulletin van de K.N.O.B. ontken niet aan kritiek. Uit het naar verhouding geringe aantal publikaties toont Steensma aan hoe weinig interesse van die zijde bestond voor uit historisch oogpunt waardevol meubilair en voor de plaatsing ervan. Hoe hard dit oordeel ook moge overkomen, opgemerkt moet worden dat Steensma niet anders doet dan uitspraken van

betrokkenen citeren en feiten constateren. Pas omstreeks 1970 valt een kentering in het denkpatroon waar te nemen. Hoewel niemand voor de keuze: 'vernieuwen of bevroren' wordt gesteld valt een meer op behoud gerichte visie van Monumentenzorg niet altijd en niet bij iedereen in goede aarde. Dit blijkt uit enkele citaten van restauratie-architecten van de oude garde. De auteur vraagt zich aan het slot van dit hoofdstuk af in hoeverre er bij de Rijksdienst interesse voor dit onderwerp bestaat. Hij constateert aan de hand van vele publikaties dat de meeste auteurs nauwelijks verder komen dan een beschrijving van het gebouw met zowel geschiedenis als restauratie. Meubilair, al dan niet gewijzigd, krijgt nauwelijks aandacht (pag. 36).

De beide eerste hoofdstukken van Deel I worden besloten met een uitvoerige vermelding van de vele bronnen waaruit de citaten zijn genomen. In Deel II worden 50 voorbeelden van restauraties uit de periode 1940-'80 gegeven. Na een kort overzicht over de uitkomsten van discussies omtrent lengte- of dwarsrichting worden de gebouwen op systematische wijze besproken. Bij de herinrichting van kerken gaat het volgens de auteur om drie problemen: lengte- of dwarsrichting, afscheiding en aankleding van het koor en behoefte aan liturgische werkruimte. De opzet is zeer helder. Nadat de jaren van restauratie en de architecten worden vermeld volgen:

- 1e. Een korte beschouwing over de geschiedenis en ruimtewerking van het gebouw
- 2e. De inrichting voor de restauratie
- 3e. De herinrichting met een motivatie waarom en door wie voor een bepaalde opstelling is gekozen, waarbij de verschillende betrokkenen aan de hand van correspondentie of persoonlijke gesprekken worden geciteerd
- 4e. Op welke wijze het gebouw wordt gebruikt
- 5e. Conclusies over het al dan niet geslaagd zijn van de wijzigingen in verband met de liturgie. Hierbij zijn soms gesprekken met niet-deskundige gebruikers ingelast om een objectief oordeel te krijgen

Bij elk der 50 beschreven kerkrestauraties zijn enkele foto's opgenomen die de inrichting van het gebouw in de toestand voor en na de restauratie weergeven. De afbeeldingen van voor de restauratie zijn bijna uitsluitend afkomstig van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de latere zijn van de Centrale Fotodienst van de Rijksuniversiteit te Groningen, fotograaf J. Schurer. Ook zijn bij elke bespreking twee tekeningen afgedrukt die op duidelijke wijze de indeling en meubilair-opstelling van vóór en ná de restauratie weergeven, getekend door E. Zuidhof. In sommige gevallen zijn ontwerptekeningen van niet uitgevoerde plannen afgedrukt. Het zou voor de auteur ondoenlijk zijn alle gerestoreerde kerken in Nederland te bespreken. De keuze toont een zekere voorkeur voor het noor-

den en westen. Vermelding verdient dat elk der paragrafen onder een korte omschrijving van de inhoud staat die in de wat krap bemeeten inhoudsopgave is aan te treffen. Het had aanbeveling verdiend deze even overzichtelijk te maken als de inhoud van het boek zelf. Ook zouden in de tekst verwijzingen naar de consequent genummerde afbeeldingen gewenst zijn geweest. Het boek wordt besloten met een personen- en plaatsnamenregister.

Gedurende al de tijd dat het boek voor recensie klaar lag is het tal van keren door mij als naslagwerk gebruikt. Het behandelt controversiële onderwerpen op zeer objectieve wijze en is, door het veranderende monumentenbeleid zeer actueel en een belangrijke bron van informatie voor restaurerende instanties. De verantwoordelijkheid ligt nu immers meer dan ooit bij architect en gemeente. Om tenslotte met een kleine variant de auteur te citeren: 'Zij die hopen dat in dit betoog een halt wordt toegeroepen aan de invloed van monumentenzorgers komen bij lezing bedrogen uit, maar hetzelfde geldt ook voor kunsthistorici die menen dat een monumentaal kerkinterieur niet onderhevig mag zijn aan bepaalde (beperkte?) historische stromingen'.

Het ware te wense dat Steensma in dit boek niet iemand is 'als een die roept in de woestijn'.

W. J. Berghuis maart 1987

R. Steensma, C. A. van Swigchem, red.

Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw

Kok, Kampen 1986; ISBN 90-242-5338-1; f 55,—

Lezing van dit 240 pagina's tellende boekwerk doet onwillekeurig de gedachte opkomen aan het eerder verschenen standaardwerk *Een huis voor het woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*. Beide boeken behandelen een afgerond hoofdstuk uit de Nederlandse kerkelijke architectuur. Het oudste is rijk geïllustreerd en sluit af in 1900, het jongere begint noodzakelijkerwijs pas in 1834 (het jaar van de scheiding). Het herdenkt honderdvijftig jaar afscheiding en honderd jaar doleantie en besteedt dus ook aandacht aan kerkelijke bouw- en interieurkunst van de jaren tachtig. Dat betekent dat zowel 'jonge monumenten' als eigentijdse architectuur en toegepaste kunst worden beschreven. Het boek, in twee kolommen gezet met meer dan 350 illustraties, is een kloeke essaybundel met bijdragen van een zeer uiteenlopend karakter geworden, wat ook in het voorwoord door de redacteuren erkend wordt. Er zijn bijdragen over het kerkgebouw in het stadsbeeld en over de stijlonwikkeling tot 1985 van

de hand van C. van Swigchem, A. de Groot, J. Falize, G. Karstkarel, R. Steensma en J. Bethlehem. Dan volgt een reeks artikelen over de liturgische en artistieke inrichting en het gebruik door R. Steensma, K. de Jong, A. Jonkers, B. Aalbers en A. Groenevelt. Deze bijdragen zijn heterogeen van karakter en de afbakening der onderwerpen is niet altijd even duidelijk, waardoor het voor de lezer moeilijk is een rode draad in het werk te ontdekken.

Voor de hoofdstukken over de bouwkunst en stijlvormen had deze rode draad kunnen zijn de verhouding tussen opdrachtgever en architect met betrekking tot de keuze van stijl en plattegrond. Er is namelijk geen sprake van een consistente stijlopvatting bij de gereformeerden. Dit wordt enerzijds veroorzaakt door de verregaande mate van onafhankelijkheid der kerken terwijl anderzijds ook de opvattingen van Abraham Kuiper hierin een rol moeten hebben gespeeld. Deze stelde meer dan eens dat het kerkgebouw geen heiligdom moest zijn maar de min of meer indifferente omhulling van een vergadering van geloofsgenoten, die in principe ook in het open veld of in een schuur plaats zou kunnen hebben. De oudste diaspora-kerkjes hebben dan ook een weinig opvallend karakter. Vaak zijn het schuurachtige bouwsels, in combinatie met een pastorie gebouwd, die sterk doen denken aan vroeg-19e-eeuwse katholieke kerkjes. Traditionele vormen, met rond- of spitsboogramen overheersen, terwijl ook klassieke elementen toegelaten worden. Later in de eeuw worden, vaak afhankelijk van de architect, ook af en toe gotiserende of renaissancistische vormen gekozen, naar analogie van de hervormde kerkbouw. Zo pasten de gereformeerde gebroeders Tjeerd en Roelof Kuipers veel neorenaissance vormen toe, onder meer in de voor 2000 personen gebouwde en inmiddels weer gesloopte Amsterdamse Funenkerk die bestond uit een grote kerkzaal, deels schuifgaande achter gevels van neven- en voorgebouwen. De Amsterdamse 'kathedraal van de doleantie', de Keizersgrachtkerk, daarentegen toont een opvallende neogotische facade, ontworpen door de via een prijsvraag gekozen en landelijk bekende gebroeders Salm, die in tegenstelling tot de meeste in dit boek behandelde architecten en bouwkundigen niet uit gereformeerde kring afkomstig waren. Voor de meeste kerken geldt echter dat ze als werken van aannemers, bouwkundigen of timmerlieden geen hoogstandjes van architectuur zijn. In 1891 sprak men dan ook van 'Droevigkoud en wittig-nuchter / 't Protestantse interieur / En versiering, gierig-schuchter, / Stil-wit, leeg-wit, nergens kleur' (p. 57).

Pas na 1900, als er sprake is van groeiende erkenning en meer geld beschikbaar komt, krijgen de gebouwen meer allure. Men denke hierbij aan de op Berlage geïnspireerde kerken van de

Tentoonstellingen

gebroeders Kuipers en vooral het werk van de zeer interessante Egbert Reitsma, de architect van het bedreigde hoofdgebouw van het Noorder Sanatorium in Zuidlaren. Reitsma speelde in de jaren twintig en dertig op een voortreffelijke manier met baksteen, hout, beton en glas-inlood en zijn kerken in Andijk, Weesp en Kollum tonen een fraaie expressiviteit in hoge leien daken, muren van gesinterde baksteen en ranke spitsen. De samenballing van kerk, pastorie en nevenruimten maakt zijn bouwwerken tot hoogtepunten van architectuur. Ook inwendig doen ze door glasramen, beschilderde houten gewelven en ruimtelijke vormen weldadig aan. Ook B. T. Boeyenga raakte bekend door expressivistische baksteenkerken op centraliserende plattegrond, bekroond met leien klokkespitsen waarbij in het interieur de parabolische bogen en gewelven de blik richten naar het liturgisch centrum. Latere werken van beide architecten zijn soberder en traditioneler.

Na de Tweede Wereldoorlog wordt het beeld van de kerkebouw gevarieerder, al moet gezegd worden dat veel kerken zich dan eigenlijk niet wezenlijk onderscheiden van hervormde of zelfs katholieke kerken. De kapel van Ronchamp heeft haar uitwerking niet gemist, onder meer op het werk van W. Ingwersen. Hoogtepunten zijn de kerken van W. Quist in Zwijndrecht en van Van den Broek en Bakema in Nagele. Deze gebouwen zijn in tegenstelling tot hun vorige-eeuwse voorgangers nadrukkelijk aanwezig in het stadsbeeld. Met het afnemen van het kerkbezoek zijn veel kerken gesloopt, onder meer in Rotterdam en Amsterdam. De veranderde eisen die aan de nieuwbouw gesteld worden, blijken duidelijk uit de toename van de nevenruimten. Kerkelijke centra worden werkplaatsen, vaak ook met een oecumenisch karakter, getuige de kerk in Zeewolde. H. J. Knoop ontwierp hier een dubbelkerk voor katholieken en hervormden-gereformeerden aan weerszijden van een hal met een hoge overkoepelende toren.

Het boek heeft, evenals de 19e-eeuwse kerken van de gereformeerden, een wat weerbarstig karakter en is voor de 'belangstellende leek' zeker niet gemakkelijk leesbaar, terwijl een architectuurhistoricus of iconoloog toch nog met vele vragen blijft zitten. In die zin is dit boek minder geslagd dan het in de aanhef genoemde *Een huis voor het woord*. Daarin is een formule gerealiseerd die een vaak moeilijke materie door middel van afbeeldingen en teksten van verschillend niveau op een duidelijke wijze heeft kunnen overdragen.

Wies van Leeuwen

november 1987

De prentschat van Michiel Hinloopen

Sinds 1711 bezat de Amsterdamse Stads-Tekenacademie een prentcollectie die haar door Michiel Tymenz Hinloopen (1619-1707) was gelegateerd. Een belangrijk deel van deze collectie is in de loop van de vorige en van deze eeuw terechtgekomen in het Rijksprentenkabinet en wordt nu tentoongesteld. Deze expositie laat zien hoe een gegoede en geletterde regent in de 17e eeuw prenten verzamelde. Een belangrijk onderdeel was een plaatatlas van het klassieke en 'moderne' Rome. Naast bekende prentseries en portretgrafiek bezat Hinloopen ook zeldzaamheden als vroege Italiaanse grafiek, prenten uit de school van Fontainebleau en een album met etsen van Hercules Segers. In een apart zaaltje wordt aandacht besteed aan Michiel Hinloopen zelf, het verzamelen in de 17e eeuw en aan de geschiedenis van de prentschat Hinloopen.

In de begeleidende, gelijknamige publikatie worden alle aspecten besproken van deze enig bewaard gebleven 17e-eeuwse verzameling. *Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Stadhouderslaan 42, Amsterdam; 25 juni t/m 11 september; dinsdag t/m zaterdag 10.00 uur - 17.00 uur, zondag 13.00 uur - 17.00 uur.*

J. D. van der Waals, De prentschat van Michiel Hinloopen. Een reconstructie van de eerste openbare prentverzameling in de Nederlanden, 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1988, 210 p., ruim 200 ill., f 39,50.

De slag bij Woeringen in 1288 en Hertog Jan I van Brabant

Dit jaar wordt in verschillende Noordeuropese landen een veldslag herdacht, die zevenhonderd jaar geleden plaatsvond, en die zeer ingrijpende gevolgen heeft gehad voor de verdeling van de macht en de politieke situatie in de daarop volgende eeuwen. De stad Keulen heeft hierover een tentoonstelling georganiseerd die nu in het Noordbrabants Museum te zien is. Hoewel minder bekend dan de Guldensporenslag of de Slag bij Nieuwpoort zijn de gevolgen van de Slag bij Woeringen nog terug te vinden in de tracering van de huidige landsgrenzen.

Centraal in de slag staan de figuren van Hertog Jan I van Brabant – vergezeld van vele bondgenoten – en zijn tegenstander de aartsbisschop van Keulen, met zijn bondgenoten de graven van Gelre en Luxemburg. Inzet van de strijd vormde de macht over de Limburgse erflanden, maar ook de beheersing van de belangrijke handelsroute van Rijn naar Maas. De overwinning van Hertog Jan betekende tevens het einde van de heerschappij van de Keulse aartsbisschop over grote delen van de huidige Benelux en West-Duitsland. Ook vanuit krijgshistorisch oog-

punt is de slag bij Woeringen interessant. Met de gebruikte wapens en wapenrustingen, voertuigen en heraldische symboliek, is het een echte ridderveldslag.

Dit alles vormde voor de nazaten van de deelnemers van weleer aanleiding om de slag in een historische tentoonstelling te doen herleven. Aan zowel de politieke als de krijgskundige aspecten van de veldslag wordt op de tentoonstelling ruime aandacht geschonken. Zorgvuldige reconstructies van het slagveld zelf, de kleding en uitrusting van de voornaamste deelnemers, hun vanen, banieren en wapenschilden, roepen de sfeer van de ridderveldslag op. De reusachtige strijdswagen van Siegfried von Wertburg, aartsbisschop van Keulen, is eveneens op grootte gereconstrueerd aanwezig. De economische en politieke verhoudingen komen aan de orde in kaarten, oorkonden, munten en penningen. Belangrijk is voorts de neerslag die dit historisch gebeuren heeft gevonden in kunstwerken, waaronder miniaturen, schilderijen, en sculptuur. Ook hiervan zijn vele fraaie voorbeelden aanwezig.

Een uitvoerige catalogus, in het Duits met Nederlandse samenvattingen, begeleidt de tentoonstelling.

Noordbrabants Museum, Verwersstraat 41, 's-Hertogenbosch; 7 juli t/m 4 september; maandag t/m vrijdag 10.00-17.00 uur, zaterdag 11-17 uur, zondag 13.00-17.00 uur.

Utrecht, een hemel op aarde

Onder het motto 'Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad 1988' vindt dit jaar in de bisschopsstad een grootscheepse manifestatie plaats. Reden is het gereedkomen van de restauraties van de vijf middeleeuwse binnenstadkerken de Dom, Janskerk, Jacobikerk, Nicolaikerk en Buurkerk. (De Pieterskerk was al eerder gerestaureerd.) In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent is een grote tentoonstelling gewijd aan het middeleeuwse kerkelijke Utrecht.

Utrecht was in de middeleeuwen de grootste stad van de Noordelijke Nederlanden. Het was het steunpunt van de keizer en zetel van een rijksbisschop. Een van deze bisschoppen, Bernold, ontwierp in de 11e eeuw voor zijn stad een kruis van kerkgebouwen. Ze verrezen in de vier windstreken rond de Dom, waarin het hart van keizer Koenraad lag begraven. Zoals Jeruzalem door het kruis van Golgotha was getekend, zo werd Utrecht geheiligd door dit kruis van kerken. Het werd zo de voorafbeelding van de stad van licht en vrede, het hemelse Jeruzalem. De geestelijken die zich in hun eredienst aansloten bij de lofzang van de engelen, en de heiligen, die door hun relieken in de kerken aanwezig waren, maakten het middeleeuwse Utrecht tot een hemel op aarde.

De tentoonstelling voert de bezoeker deze hemel binnen.

Musea en bibliotheken hebben kostbare handschriften, edelsmeedwerken, beeldhouwkunst en kerkelijke gewaden voor deze tentoonstelling beschikbaar gesteld. Aan de hand van deze prachtige kunstwerken wordt de bezoeker vertrouwd gemaakt met de ideeënwereld van de middeleeuwse mens. De tentoonstelling wordt begeleid door een gelijknamig boek.

Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwe-gracht 63, Utrecht; 9 juli t/m 18 september; dinsdag t/m vrijdag 10.00-17.00 uur, zaterdag en zondag 11.00-17.00 uur.

M. van Vlieden, Utrecht, een hemel op aarde, Zutphen (De Walburg Pers), 1988; 112 p., ruim geïllustreerd, f 25,—.

Walvisvaart in de Gouden Eeuw Opgravingen op Spitsbergen

Na 1614 werden er door de Nederlandse walvisvaarders elk jaar schepen uitgerust naar het landstation in de noord-oosthoek van Spitsbergen. In de traanovens bij hun nederzettingen werden in de zomermaanden de daar gevangen Groenlandse walvissen tot traan verwerkt. Na ca. 1660 werden de walvissen niet meer op Spitsbergen, maar in Nederland verwerkt en werd Smeerenburg, de bekende nederzetting op Spitsbergen, verlaten. Smeerenburg is onderwerp geweest van archeologisch onderzoek van het Arctisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen. De resultaten hiervan worden samen met archiefstukken en andere historische bronnen gepresenteerd op een tentoonstelling in het Rijksmuseum die een goed beeld geeft van de walvisvaart in de eerste helft van de 17e eeuw. Alle aspecten van het toenmalige seizoenbedrijf komen aan de orde, zoals de behuizing, werkplaatsen en werktuigen, leven en sterven. Er worden opgravingsvondsten getoond, zoals gevonden kleding, en er is een traankokerij op ware grootte nagebouwd. Ook het zoeken naar een noordelijke route naar Azië en het in kaart brengen van de Arctic komen aan de orde, evenals de handelsbelangen, de rol van de notarissen en de rol van de verschillende steden met elk hun eigen traankokerij.

De tentoonstelling wordt begeleid door een essaybundel waarin tevens de getoonde voorwerpen worden beschreven. De artikelen behandelen de sociaal-economische ontwikkelingen in de Nederlanden destijds, de kartografie en het ontstaan van de walvisvaart en onderwerpen die uitsluitend de landstations op Spitsbergen betreffen. Hierbij komen de vele resultaten aan de orde van de Arctisch Centrum-Carl Denig-Spitsbergen-expedities 1978-1981.

Rijksmuseum, Stadhouderskade 42, Amsterdam; 9 juli t/m 9 oktober 1988; dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zondag 13.00-17.00 uur. L. Hacquebord en W. Vroom, Walvisvaart in de Gouden Eeuw. Opgravingen op Spitsbergen, Amsterdam (De Bataafsche Leeuw), 1988; 200 p., rijk geïllustreerd, f 45,—.

Omslagafbeelding van 'Utrecht, een hemel op aarde'. Het Laatste Oordeel. Evangelisarium van bisschop Bernold, Zuid-Duitsland (Reichenau?), 11e eeuw, f. 41v. Utrecht, Rijksmuseum Het catharijneconvent. Cat 36.

Actualiteiten

'De Pauwhof' in Wassenaar

Omsloten door de bomen van een oud park staat er een huis open in Wassenaar: 'De Pauwhof'. Op deze buitenplaats wordt gastvrijheid geboden aan wetenschapsbeoefenaars en kunstenaars die een rustige omgeving zoeken – om ongestoord te werken of om nieuwe inspiratie op te doen. Het centrum biedt gelegenheid tot concentratie in eenzaamheid, maar ook de stimulans van de ontmoeting en discussie met anderen. Er worden ook werkbijeenkomsten gehouden, waarop vakgenoten van gedachten wisselen over problemen en nieuwe ontwikkelingen op hun werkterrein. Voor gasten en andere belangstellenden worden regelmatig concerten, exposities en lezingen op het gebied van cultuur en wetenschap georganiseerd. 'De Pauwhof' staat open voor academici en leden van kunstenaarsorganisaties. Ook buitenlandse gasten kunnen gebruik maken van de gastvrijheid.

De instelling wordt beheerd door de Overvoorde-Gordon Stichting, die in het huis een vijftiental gasten kan ontvangen, voor een periode van enige dagen tot zes maanden. De Stichting beoogt geen winst. De gasten betalen voor hun verblijf niet meer dan de kostprijs. Indien dit bezwaar oplevert, kan in bepaalde gevallen reductie worden verleend. Dit is mogelijk dank zij de inkomsten van het bescheiden stichtingskapitaal.

In het stichtingsbestuur zijn genootschappen op het gebied van kunst en wetenschap vertegenwoordigd, zoals de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, de Federatie van Kunstenaarsverenigingen en de Bond van Nederlandse Architecten.

'De Pauwhof' is ontstaan uit een initiatief van het echtpaar Overvoorde-Gordon. Mr. dr. J. C. Overvoorde (1865-1930) was gemeentearchivaris van Leiden en conservator van het stedelijk museum 'De Lakenhal'. Hij is vooral bekend geworden door zijn werk op het gebied van de monumentenzorg. Hij was mede-oprichter en eerste secretaris van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. In het begin van deze eeuw kocht het echtpaar een deel van 'De Pauw'. Dit landgoed was, samen met de daar-tegenover gelegen 'Horsten', eigendom geweest van prins Frederik, de broer van koning Willem II. De parkaanleg van 'De Pauwhof' toont een deel van het werk van de bekende Duitse landschapsarchitect Karl Eduard Petzold, die in de jaren 1854-1859 in opdracht van prins Frederik diens Wassenaarse bezittingen opnieuw inrichtte. In 1912 liet de heer Overvoorde door ir. Jos. Th. J. Cuypers een landhuis ontwerpen, de tegenwoordige 'Pauwhof'.

De heer en mevrouw Overvoorde hadden van hun talrijke vrienden in artistieke en wetenschappelijke kringen vaak de verzuchting gehoord, dat zij in eigen omgeving niet voldoende rust vonden voor studie en scheppende arbeid. Zo werd het plan geboren om 'De Pauwhof' te maken tot een cultureel centrum. Toen haar man in 1930 was overleden, ging mevrouw J. Overvoorde-Gordon (1881-1957) dit denkbeeld verder uitwerken. Zij liet het huis volgens plannen van de binnenhuisarchitect Paul Bromberg geschikt maken voor zijn nieuwe bestemming. Op 9 maart 1940 – precies tien jaar na het overlijden van de heer Overvoorde – ontving 'De Pauwhof' zijn eerste gasten. In de oorlog die twee maanden later begon, werd het centrum een toevluchtsoord voor mensen uit het kunstenaarsverzet, zoals prof. dr. N. A. Donkersloot (Anthonie Donker), en hen die om andere redenen werden vervolgd, zoals de componist Sem Dresden. Maar ook na 1945 heeft 'De Pauwhof' dikwijls gastvrijheid verleend aan kunstenaars en geleerden die om politieke redenen hun land hadden moeten verlaten.

In de loop der jaren hebben talrijke wetenschapsbeoefenaars in 'De Pauwhof' gewerkt. Zo zijn daar o.m. vele proefschriften en andere publikaties geheel of gedeeltelijk tot stand gekomen. Daarnaast hebben vele kunstenaars op het gebied van de letteren, de muziek, het toneel en de beeldende kunst in Wassenaar gelogeed. Op letterkundig gebied variëren de namen van J. C. Bloem, Jan Greshoff en A. Roland Holst tot Mensje van Keulen en Tessa de Loo. Voor nadere inlichtingen en het aanvragen van logies kunt u zich wenden tot de gastvrouw van 'De Pauwhof', Paauwlaan 2A, 2243 AA Wassenaar (telefoon 01751-14283). Als u het werk van 'De Pauwhof' wilt steunen, kunt u zich richten tot de Vereniging 'Vrienden van de Pauwhof', Penninghove 5, 2726 BT Zoetermeer (telefoon 079-515660).

Sponsoring

Op bescheiden wijze wordt sedert eind 1987 door de KNOB gebruik gemaakt van sponsoring van bepaalde projecten. Hoge prioriteit voor het Bureau van de KNOB had de aanschaf van automatiseringsapparatuur. Hierbij is Shell-Nederland bereid gevonden de automatisering voor een deel te bekostigen. Vervolgens is in samenwerking met het Ministerie van Buitenlandse Zaken een project in voorbereiding tot conservering en opstelling van een Nederlands kanon te Tobago. Naast het K. F. Heinfonds heeft ook de firma Perfecta Chemie te Goes zich garant verklaard voor een deel van de kosten en een kosteloos ter beschikking stellen van de voor de conservering ter plekke van het kanon benodigde materialen. Aanvullende financiën, voor een

bedrag van ca. f 6000,—, worden nog gezocht, waarna het project onder auspiciën van de KNOB zo spoedig mogelijk van start kan gaan. Het ligt in de bedoeling om op selectieve wijze voort te gaan met het zoeken van begunstigers of sponsors voor bepaalde projecten en activiteiten. In nauwe samenhang met dit streven is ook het bedrijfsleven uitgenodigd zich als adverteerder in het Bulletin te manifesteren, waarbij die bedrijven en instellingen zijn aangeschreven, die kwaliteit, vakmanschap of organisatie als vanzelfsprekend beschouwen en wier doelstellingen met die van de KNOB overeenkomen.

Samenwerking KNOB – Stichting voor Academische Reizen

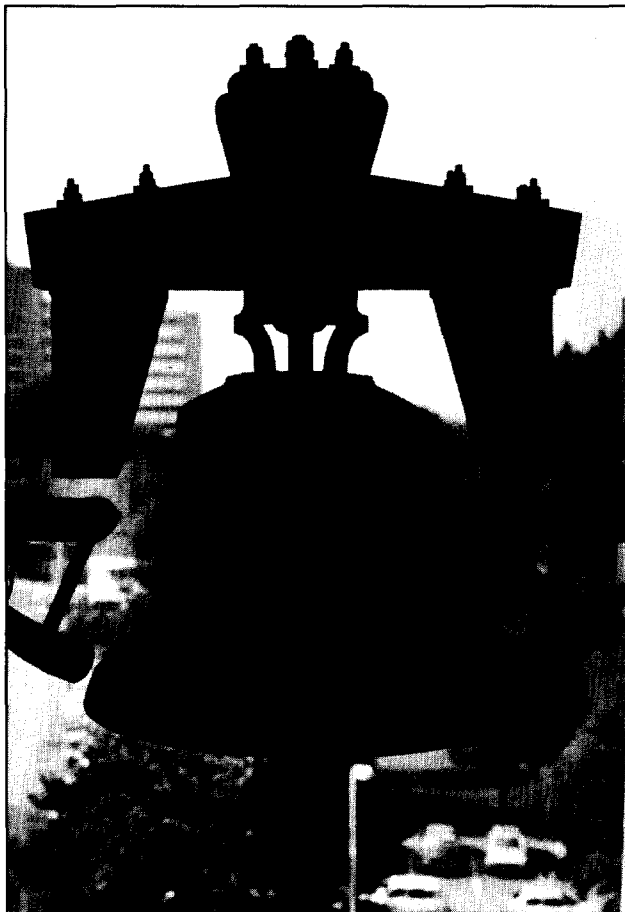
Vooruitlopend op een wat ruimer activiteitenpakket van de KNOB is begin 1988 besloten op bureau-niveau tot een nauwere samenwerking en informatie-uitwisseling te komen tussen de KNOB en de Stichting voor Academische Reizen. Gebleken is dat de doelgroepen in hoge mate identiek zijn en dat vooraanstaande leden van de KNOB op zorgvuldige wijze voor de Stichting Academische Reizen excursies en reizen leiden. Bij wijze van proefneming is het volgende project tot stand gekomen:

Kunst en Architectuur in de Duitse Bondsrepubliek: Keulen, Düsseldorf, Münchengladbach, Stuttgart, Darmstadt, Frankfurt; 5-daagse kunst- en architectuurreis in de Bondsrepubliek. Samenwerkingsproject met de Stichting Academische Reizen van 19 t/m 23 oktober 1988.

Sedert 1900 hebben zich in Duitsland bijzonder interessante ontwikkelingen voorgedaan in de beeldende kunsten en de architectuur. Op bepaalde hoofdstromingen in moderne kunst en architectuur hebben kunstenaarsgroepen in Duitsland hun stempel gedrukt. Niet voor niets kennen wij de Duitse term 'Jugendstil' naast 'Art Nouveau' en zijn architectuur- en kunststromingen als Sezession, Werkbund, Bauhaus en Nieuwe Zakelijkheid wereldwijde begrippen geworden.

Waar Frankrijk als het land van het Impressionisme en Kubisme geldt, is Duitsland, met Oostenrijk, bij uitstek het land van het Expressionisme met de Blaue Reiter en Die Brücke. Komen tot 1914 bepaalde grote bouwwerken nog tot stand onder het maecenaat van vorsten en autoriteiten van de deelstaten van het Keizerrijk, na 1918, en in het bijzonder in de 20-er jaren is Duitsland toonaangevend waar het de sociale woningbouw betreft.

De Stuttgarter 'Siedlungen', waar onder de Weissenhofsiedling met Nederlandse inbreng van architecten als Mart Stam en J. J. P. Oud, zijn wereldberoemd en hebben een directe rela-

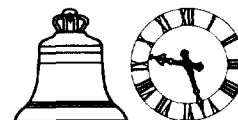

of het nu

**KLOKKENSPELEN,
LUIDKLOKKEN,
SPEELWERKEN of
TORENUURWERKEN zijn,**

het is òns specialisme om deze
na zorgvuldig overleg op zinvolle
wijze te restaureren.

Koninklijke Eijsbouts

Klokkengieterij en fabriek van Torenuurwerken bv

postbus 2 driehoekstraat 1-3 asten - nederland telefoon 04936-1445 telex 51736 eybel nl

tie met de Nederlandse moderne architectuur. Ook met de Hellerhof te Frankfurt (M. Stam) had de Nederlandse architectuur en stedenbouw een diepgaande invloed in Duitsland.

Na de Tweede Wereldoorlog beleeft de Bondsrepubliek het Wirtschaftswunder, een tijd, niet ongelijk aan Nederland, van wederopbouw en massale volkshuisvesting in veelal monotone architectuur.

Mogelijk eerder dan in Nederland worden in West-Duitsland tegen het einde van de 70-er jaren de positieve kanten van de moderne kunst, architectuur en stedenbouw ontdekt en ontstaan een aantal bijzondere gebouwen zoals musea te Münchengladbach, Düsseldorf, Stuttgart en Frankfurt. Ook vindt soms controversiële stedelijke herbouw plaats, vergelijkbaar met voorsteden te Parijs en Nieuwe Maasoever te Rotterdam. Schertsend wordt Frankfurt vanwege de hoogbouw rond het centrum Mainhattan genoemd.

Niet alleen voor wat betreft de historische aspecten van de moderne kunst is Duitsland belangrijk, maar ook voor wat betreft het hedendaagse kunstgebeuren. Met regelmaat worden door instellingen en musea grote manifestaties en tentoonstellingen georganiseerd. Ten tijde van de bovengenoemde reis zal in de Schirn Kunsthalle te Frankfurt de uit Washington afkomstige Phillips Collection te zien zijn met beroemde werken van o.a. Renoir, Cezanne, Van Gogh, Braque, Picasso, Marc, Klee en Kokoschka. Met Mark Rothko en Francis Bacon geeft de

collectie een goed overzicht van de moderne kunst tot ca. 1975.

Naast een dergelijke tentoonstelling zijn er ook belangrijke vaste collecties van musea, w.o. het werk van Otto Dix in de Galerie der Stadt Stuttgart. Ook de Staatsgalerie, waarvan het nieuwe gedeelte ontworpen is door James Stirling, herbergt belangrijk werk, o.a. van Picasso en Schlemmer. Het Wallraf-Richartz-Museum/ Museum Ludwig te Keulen exposeert het werk van de jongste generatie Duitse kunstenaars als Baselitz, Penck en Polke, welke op hun beurt weer van belang zijn geweest voor recente ontwikkelingen in Nederlandse kunstkringen.

De reis is volledig verzorgd en mede door de belangeloze leiding, verzorgd door de KNOB, zal de prijs omstreeks f 1200,— p.p. bedragen. Nadere inlichtingen en documentatie zijn te verkrijgen bij de Stichting voor Academische Reizen, Goudsesingel 235, 3031 EL Rotterdam, tel. 010-4111787.

Banden voor de jaargangen 1987 en eerder van het *Bulletin*

Wij wijzen hierbij op de mogelijkheid om de jaargangen van het *Bulletin KNOB* voor 1987 en eerdere jaren in speciale banden in te binden. De banden zijn te bestellen op het bureau van de KNOB.

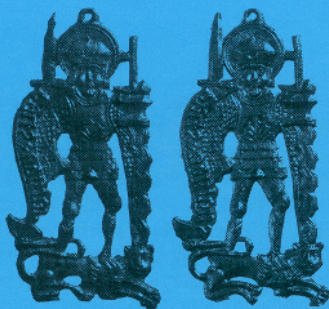
Gezocht: schippers oorringetjes

Vroeger werd er door schippers vaak een ringetje in één van de oren gedragen. Over het gebruik daarvan is overigens nog maar weinig bekend. In het Maritiem Museum Prins Hendrik in Rotterdam wordt naar het dragen van oorringetjes door schippers onderzoek gedaan. Graag wil het museum in contact komen met mensen die hierover nadere informatie kunnen geven, b.v. met mensen die grootvaders of overgrootvaders hebben gehad, die dergelijke ringetjes nog droegen.

Nadere informatie bij conservator Paul Desens: telefoon 010-4312680.

HEILIGEN UIT DE MODDER

IN ZEELAND GEVONDEN PELGRIMSTEKENS

R. M. VAN HEERINGEN - A. M. KOLDEWEIJ
A. A. G. GAALMAN

DE WALBURG PERS

HEILIGEN IN DE MODDER In Zeeland gevonden pelgrimstekens

door A. A. G. Gaalman, R. M. van Heeringen en
A. M. Koldewij

152 pagina's, rijk geïllustreerd, genaaid gebro-
cheerd, prijs f 25,—, voor lezer van het KNOB
Bulletin f 19,50.

De afgelopen 10 jaar zijn meer dan vijfhonderd
middeleeuwse pelgrimstekens uit de Zeeuwse
bodem tevoorschijn gekomen. Deze spectacu-
laire vondsten (bedevaartssouvenirs die date-
ren van de dertiende tot de vroege zestiende
eeuw) werden vooral gedaan in het 'verdrongen'
land, ter plekke van door overstromingen ver-
woeste en sindsdien verlaten steden en dorpen.
Indit boek wordt aandacht besteed aan de mid-
deleeuwse pelgrimstochten, de (straf)bedevaar-
ten uit Zeeland en de archeologische context
van de vondsten.

Daarna wordt een representatieve selectie van
circa 125 van deze insignes afgebeeld en be-
schreven. De determinatie en wetenschappelij-
ke bewerking van deze pelgrimstekens bieden
geheel nieuwe informatie over het bedevaartwe-
zen in Zeeland, de Nederlanden en West-
Europa.

Een uitgave van Clavis Stichting Publicaties
Middeleeuwse Kunst en De Walburg Pers.

Boekaankondigingen

Tuinengids voor de Lage Landen

Door de Koninklijke Maatschappij Tuinbouw en
Plantenkunde en het maandblad Groei en Bloei
is een gids voor openbare tuinen en parken in
Nederland en België uitgegeven. In het boek
worden ruim 200 tuinen besproken. Per provin-
cie zijn ze onder plaatsnaam gerangschikt. Bij
de selectie hebben cultuurhistorische, educatie-
ve en recreatieve aspecten een rol gespeeld.
Naast nuttige informatie over openingstijden,
toegankelijkheid, grootte, soort tuin en de nood-
zakelijke adressen en telefoonnummers, bevat-
ten de beschrijvingen vaak ook interessante
historische gegevens. Met symbolen wordt de
aanleg en de beplanting aangegeven. Kunst-
historica drs. B. Zijlstra heeft een historisch
overzicht geschreven. Samen met J. Ratinckx
zorgde zij voor de historische gegevens per tuin.
In het boek is een register opgenomen van de di-
verse soorten tuinen en een plaatsnamen regis-
ter zodat het opzoeken eenvoudig is. De gids
bevat kaartjes van de provincies met daarop
aangegeven de beschreven tuinen.

De tuinengids is een handig en nuttig boekwerk-
je voor hen die van historische landgoederen,
cultuurtuinen en van wandelen houden.

Groei en Bloei-tuinengids voor de Lage Landen.
Wegwijzer voor openbare tuinen en parken in
Nederland en Vlaanderen. 's-Gravenhage 1987;
21 cm; 144 p.; f 18,75 (350 B.Fr.); te bestellen

door overmaking van het bedrag op gironummer
33474 ten name van de Koninklijke Maatschap-
pij Tuinbouw en Plantenkunde in 's-Gravenhage
of op bankrekeningnummer 220-0346019-56
ten name van de Koninklijke Tuin- en Land-
bouwmaatschappij van Antwerpen in Merksem,
onder vermelding van 'tuinengids'. De gids is
niet in de boekhandel te koop.

A.v.D.

Scholen in Groningen

Scholen in Groningen biedt de lezer een dege-
lijk samengesteld overzicht van de ontwikkeling
van het schoolgebouw in de stad en op het plat-
teland van Groningen. Aan de hand van de wet-
geving op het gebied van het onderwijs vanaf
1801, wordt een overzicht gegeven van de wijze
waarop in de scholenbouw oplossingen werden
gevonden voor de steeds hogere eisen die aan
deze architectuur werden gesteld. Klassikaal
onderwijs, veranderende lesmethoden, hygiëni-
sche eisen, religieuze invloeden en de toene-
mende diversiteit in het onderwijsaanbod heb-
ben het schoolgebouw in een eeuw tijd een to-
taal ander aanzicht gegeven. Aan al deze as-
pecten wordt uitgebreid aandacht besteed.

De grote bouwactiviteiten van na 1920, het jaar
waarin de wet De Visser werd aangenomen en
waarmee het bijzonder en openbaar onderwijs

Voordeelcoupon voor lezers van KNOB Bulletin

421-046

Geldig van 1 juli tot en met 30 september 1988

Ondergetekende bestelt hierbij

..... ex Heiligen uit de modder van f 25,— voor f 19,50

via Boekhandel

deze bon inleveren bij voornoemde boekhandel

of

via De Walburg Pers
door overmaking van f 19,50 op gironummer 2069668 o.v.v. 'Heiligen uit de mod-
der', naam, adres en 'lezer KNOB Bulletin'.

Naam

Adres

Postcode/woonplaats

De Walburg Pers - Postbus 222 - 7200 AE Zutphen - Telefoon 05750-10522

werden gelijkgeschakeld, worden op de voet gevolgd. Aan de hand van het werk van één architect (S. J. Bouma) wordt aangetoond hoezeer men de landelijke ontwikkelingen, zowel op technisch als op esthetisch gebied volgde. Hier geldt een punt van kritiek. Kunsthistorisch wordt alleen die categorie scholen behandeld, die door de architect Bouma in Amsterdamse Schoolstijl en met invloeden van het werk van Dudok zijn gebouwd. Men zou hierdoor de indruk kunnen krijgen te maken te hebben met een zeer progressieve provincie op het gebied van het onderwijs. In praktijk echter maakte deze categorie slechts 1/5 deel uit van het totaalbestand aan scholen dat in de periode 1920-'40 werd gebouwd. De traditionele stijlen komen helaas niet aan bod en dat, terwijl de Delftse School in het noorden zijn sporen in ruime mate heeft achtergelaten.

Ondanks deze kleine tekortkoming, een boekwerkje dat de moeite waard is voor de architectuur liefhebbers onder de kunsthistorici en mensen uit het onderwijs in het algemeen.

H. F. Bruijfel-van der Palm, Th. A. M. Dohle, A. G. de Valk en R. de Windt, Scholen in Groningen. De ontwikkeling van het schoolgebouw in Groningen, Uitgave Stad en Lande Historische Reeks 5, Utrecht 1986.

E. Dolne

Wonen in het verleden

Het Nederlands Economisch-Historisch Archief publiceert al gedurende decennia studies op het gebied van de economische geschiedenis. Naast de bestaande publikatievormen, zoals het Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek, is nu een nieuwe reeks opgezet, de NEHA Series III, die deze discipline met verwante wetenschappen moet verbinden. *Wonen in het Verleden* is het eerste deel van deze reeks. Deze bundel bestaat uit 20 artikelen en een bibliografie. De artikelen zijn gerangschikt in vijf eenheden: een inleiding (1 art.); wonen en economie (3 art.); wonen en sociale politiek (5 art.); denken over bouwen en wonen (5 art.); de wooncultuur (6 art.). De 20 auteurs (de meesten, blijkens de *curricula vitae*, van het bouwjaar 1950 of daaromtrent) zijn historici, een vieraal kunsthistorici, een geograaf en een bouwkundige.

Zoals de ondertitel al aangeeft beperkt het verleden zich in deze studie tot de 17e/20e eeuw. Dit is een verstandige afbakening die de homogeniteit ten goede komt. Geografisch beperkt de bundel zich tot Nederland. De oudste periode wordt behandeld door de Amsterdamse archiefmedewerker A. Knotter met een studie over bouwgolven door Amsterdam in de 17e eeuw. Hij onderzoekt de relatie tussen de golven in de bouwproductie, de economische ontwikkeling

en de bevolkingsgroei. In hetzelfde hoofdstuk over wonen en economie vinden we een artikel van P. Klep over lange termijn-ontwikkelingen in economie en woningvoorziening en een bijdrage van D. van der Veen over door arbeidersgezinnen bestede huren in het begin van de 20e eeuw.

In het hoofdstuk over wonen en sociale politiek komen na een inleidend hoofdstuk van Th. van Tijn zulke uiteenlopende onderwerpen aan de orde als milieuhygiënische aspecten (beerputten, riolerings e.d. tussen 1850 en 1900), sociale woningbouwprojecten in Tilburg en Enschede in de eerste jaren na de invoering van de Woningwet in 1901, beheersaspecten in het huisvestingsbeleid van mijnondernemingen en rooms-katholieken in Zuid-Limburg vóór de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouw en bouwnijverheid tussen 1940 en 1950.

Het hoofdstuk over het denken over bouwen en wonen is geënt op Amsterdamse situaties. A. van der Valk behandelt de rol die Sarphati speelde in de stadsuitbreiding; M. Adang bespreekt twee tentoonstellingen in het Stedelijk Museum die tot doel hadden de arbeider wat meer smaak bij de inrichting van zijn woning bij te brengen; B. Rebel licht een verworpen plan toe voor de inrichting van Amsterdam-Zuid en M. van Rooijen schrijft over de politieke achtergronden van de tuinstad. In alle bijdragen wordt de relatie gelegd tussen de kwaliteit van het bestaan en de woonomgeving.

De wooncultuur, waaronder men het gebruik van de woning in de ruimste zin des woords mag verstaan, wordt besproken in zes bijdragen in het laatste hoofdstuk. Het is zowel het wonen van rijk als van arm in de 18e en 19e eeuw dat hier aandacht krijgt. De bundel wordt besloten met een uitvoerige en overzichtelijk geordende bibliografie.

Wonen in het verleden. 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie, onder redactie van P. M. M. Klep, J. Th. Lindblad, A. J. Schuurman, P. Singelenberg en Th. van Tijn, Nederlands Economisch-Historisch Archief, Amsterdam 1987; (NEHA-Series III, 1); ISBN 90-71617-02-5; 305 p.

H. S.

De Stelling van Amsterdam

Rond Amsterdam werd tussen 1880 en 1914 een wijde kring van verdedigingswerken aangelegd, de z.g. Stelling van Amsterdam. Deze stelling loopt vanaf Edam aan het IJsselmeer via de Beemster, Krommeniedijk, Spaarndam Vijfhuizen, dwars door de Haarlemmermeerpolder, naar Kudelstaart, Uithoorn, Botshol, Abcoude, Weesp en Muiden. Zij bestaat uit een reeks van (omgrachte) forten, onderling verbonden door li-

nies en dijken. Zoals de meeste verdedigingsstelsels in Nederland sinds de 80-jarige oorlog, is ook de Stelling van Amsterdam een waterlinie, waarbij het voorliggende terrein door middel van inundatie (onderwaterzetting) voor aanvallers onbegaanbaar werd gemaakt. Zij werd eertijds beschouwd als de grootste en machtigste kringstelling van Europa en werd in staat geacht een belegering negen maanden te kunnen volhouden. Maar ze is nooit belegerd geweest. Door de snelle ontwikkeling van het vliegtuig werd de Stelling uit militair oogpunt in de Tweede Wereldoorlog zinloos.

Toch werd de defensieve functie van de tot de Stelling behorende forten in de zin der wet pas in 1959-1960 opgeheven. Er bleef echter in veel gevallen wel sprake van een militair gebruik, nl. als opslagplaats. Daarmee bleef hun behoud vooralsnog gegarandeerd. Ook andere elementen, zoals dijken en waterlopen en sluizen bleven in veel gevallen zonder meer gehandhaafd in verband met hun betekenis voor de waterhuishouding. In grote lijnen bleef zodoende de fysieke verschijningsvorm van de Stelling als geheel intact.

Door diverse oorzaken zijn er in de nabije toekomst bedreigingen voor het voortbestaan van de Stelling te verwachten. Eén daarvan is dat de provincie ernaar streeft het aantal militaire munitie-opslagplaatsen te verminderen. Daarmee zou een aantal forten in de Stelling zijn militaire functie verliezen. De kans is dan groot dat de Rijksoverheid de forten afstoot en dat die in handen van particulieren komen, die meer geld kunnen bieden dan de provinciale en gemeentelijke overheden. Dit geschiedde in 1979 met fort Velsen bij Beverwijk. Het fort werd afgebroken. Deze gang van zaken vormde voor de provincie Noord-Holland de aanleiding om een beleidsvisie te ontwikkelen aangaande de gehele Stelling, die men graag uit overwegingen van cultuurhistorische, architectuur-historische, industrieel-archeologische, natuurlijke en landschappelijke overwegingen behouden zag. Daarbij werd er vanuit gegaan dat de Stelling, die als een groen lint rond Amsterdam ligt, ook een rol kan spelen als recreatief element. In een nota, die in juli 1987 verscheen, wordt een en ander uitgebreid uiteengezet. De nota bevat inventarisaties op alle mogelijke gebied. Het geheel is voorzien van vele mooie zwartwit foto's en een aantal kaarten.

De Stelling van Amsterdam – een provinciale beleidsvisie. Haarlem, provinciaal bestuur van Noord-Holland, juli 1987; 80 p.; afb.: f 8,25.

C. R.

Mauritshuis

Bondig en boeiend schrijven voor een breed publiek is niet iedereen gegeven. Dat geldt zeker bij de beschrijving van monumenten, waarbij niet alleen het gebouw zelf maar ook het verhaal erachter inzichtelijk moet worden gemaakt. Dat men in de uitgeverwereld wel brood ziet in het exploiteren van het monumentenland, blijkt uit de jaarlijks toenemende vloed van boeken en gidsen, ook over afzonderlijke monumenten. Een klein gaatje in de markt vormt de behuizing van museumcollecties in monumentale gebouwen. De museumbezoeker wordt vaak weinig gewaar over de geschiedenis van op zich zelf al zo waardevolle gebouwen. Aan dit gemis tracht men met een nieuw opgezette serie kleine monografieën, onder de naam Kleine Monumenten Reeks tegemoet te komen. Een geslaagde poging is het als nulnummer van de reeks versche-

nen boekje over het Mauritshuis van Evelyn de Regt. De restauratie en omvangrijke uitbreidingswerkzaamheden die een periode van ruim vijf jaar in beslag namen, hebben het Mauritshuis niet alleen als museum maar vooral ook als monument van geschiedenis en kunst in het middelpunt van de belangstelling geplaatst. Het boekje voorziet stellig in een behoefte, omdat het in vrij kort bestek, bijzonder aardig en informatief geïllustreerd, het levensverhaal van het huis en zijn bewoners vertelt, gegevens die de belangstellende bezoeker slechts met veel moeite uit de verspreide literatuur bijeen zou sprokkelen.

Een kleine 'story'-achtige inleiding, waarin de lezer getuige is van de fatale brand in 1704, die het toen zestig jaar oude woonhuis van Johan Maurits van Nassau, 'de Braziliaan', vrijwel volledig in de as legde – een duidelijke caesurus –, vormt het vertrekpunt. Eerst wordt de fa-

meuze oudste periode behandeld, waarin Johan Maurits, Van Campen en Post de hoofdrol spelen. Daarna wordt de herbouw beschreven en het gebruik gedurende de 18e eeuw, met name als onderkomen voor de bij de Republiek geaccrediteerde ambassadeurs. In de 19e en 20e eeuw werd het Mauritshuis de kostbare huis voor kostelijke collecties, eerst de Koninklijke Bibliotheek en het Kabinet van Zeldzaamheden en sinds 1822 het Koninklijk Kabinet voor Schilderijen. Heel cruciaal is het hoofdstuk gewijd aan de jongste restauratie, uitbreiding en herinrichting, waardoor men op redelijk korte termijn wordt geconfronteerd met ideeën, uitgangspunten en resultaten. Een 'appendix' genoemd slothoofdstuk geeft een korte beschrijving van de man, wiens naam onverbrekkelijk is verbonden met het huis aan de Hofvijver.

Evelyn de Regt, Mauritshuis. De geschiedenis van een stadspaleis. Kleine Monumenten Reeks, 's-Gravenhage 1987; ISBN 90 12 054311; f 19,50.

A. S.

